ਫੈਜ਼ ਸੂਫੀਆਂ

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ

2. મટી. 2011

ਫੈਜ਼ਸੂਫੀਆਂ

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ

ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ (1975) ਕਵਿਤਾਵਾਂ, **ਕਵਿਤਾਵਾਂ** (1985), **Being Here** (1993, 1997) Poems, **ਜੜ੍ਹਾਂ** (1995, 1999) ਕਵਿਤਾਵਾਂ, **ਬੀਜਕ** (1996) ਕਵਿਤਾਵਾਂ, **ਨਿ।ਸ਼ਾ।ਨੀ** (1997) ਲੇਖ, ।।ਛੰਨਾ।। (1998) ਕਵਿਤਾਵਾਂ, **ਗੁਥਲੀ** (1999) ਇਕੋਤਰ ਸੌ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ (ਲਹੌਰ ਛਪੀ), **ਗੁੜ੍ਹਤੀ** (2000) ਕਵਿਤਾਵਾਂ, **ਅਨਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਹੜਾ** (2000) ਚੁਰਾਸੀ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, (ਲਹੌਰ ਛਪੀ)

Website: http://amarjitchandan.tripod.com

ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ

ਨਵਯੁਗ

PHAILSUFIAN
Essays in Punjabi by
Amarjit Chandan

Navyug Publishers, New Delhi
2001
First published 1991

ISBN: 81 7599 093 7

© ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ : 2001

ਸਰਵਰਕ ਦਾ ਚਿਤੇਰਾ : ਖ਼ਾਨ ਗੁਨੇਰ

ਗੁਰੂਲਿਪੀ ਫ਼ੌਂਟ ਚ ਅੱਖਰ ਕਰਤੇ ਨੇ ਆਪ ਬੀੜੇ।
ਕੰਪੀਉਟਰ ਸਹਾਇਕ : ਨਵਰੋਜ਼ ਚੰਦਨ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼
K24 ਹੌਜ਼ ਖ਼ਾਸ, ਨਈ ਦਿੱਲੀ 110 016

ਛਾਪਕ

ਜਨਤਕ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ

ਭੇਟਾ: 100 ਰੁਪਈਏ

ਫੈਲਸੂਫ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ

ਜਿਨਾਂ ਦਿਸੰਦਿਆਂ ਦੁਰਮਤ ਵੰਞੈ
ਮਿਤਰ ਅਸਾਡੜੇ ਸੇਈ॥ – ਮਹਲਾ ੫

ਧਿਆਨ

ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਫੇਰ ਛਪਣ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਬੀੜਨ ਲੱਗਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਲੇਖ ਮੈਂ ਲੰਡਨੋਂ ਛਪਦੇ ਹਫ਼ਤੇਵਾਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਪਣ ਲਈ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਲ਼ੋ ਨਾਲ਼ ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ ਚ ਵੀ ਛਪਦੇ ਰਹੇ। ਕਾਲਮ ਦਾ ਨਾਂ ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਾਲਮ ਲਿਖਣ ਦੀ ਬਾਨ੍ਹ ਲਿਖਾਰੀ ਲਈ ਘਾਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਏਨੇ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਅਪਣਾ ਲਿਖਿਆ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਮੈਨੂੰ ਸੰਙ ਆਈ। ਫਾਲਤੂ ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਾਲ਼ੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਵਰਤਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਮੋਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਅਸਰ ਏਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਚਿਆ ਪਰਾਈ ਬੋਲੀ ਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ। ਇਹ ਔਗੁਣ ਮੇਰੀ ਹੁਣ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ ਤੋਂ ਤੇ ਫਿਰ ਜੌਨ੍ਹ ਬਰਜਰ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਬੀੜਦਿਆਂ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਚ ਰੱਖੀ। ਵਧਾਇਆ ਕੁਛ ਨਹੀਂ, ਘਟਾਇਆ ਹੀ ਹੈ; ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ। ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਨਿਤ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਨੇ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਮੁੜ ਵਾਚਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਈ ਥਾਈਂ ਗੱਲ ਵਟਾ ਦਿੱਤੀ; ਕਈ ਥਾਈਂ ਕੁਚੱਜੀ ਜਾਣਦਿਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲੀ। ਮੇਰਾ ਲੇਖਾ ਉਸ ਰੂਸੀ ਵਾਲ਼ਾ ਹੋ ਗਿਐ, ਜਿਹੜਾ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ – ਮੇਰੀ ਅਪਣੀ ਰਾਏ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਨਹੀਂ! – ਮੈਨੂੰ ਸੁਕਰਾਤ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੀ: ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਪਤਾ।

ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਖ਼ਾਨ ਗੁਨੇਰ ਤੇ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਣਾਈਆਂ। ਛਾਪੇ ਦਾ ਪੁੱਠਾ ਲੱਲਾ ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਭਾਰਦ੍ਵਾਜ ਨੇ ਘੜ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਟੋਟਕੇ ਮੈਂ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਜੋਏ ਲੋਕਗੀਤਾਂ ਚੋਂ ਲਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਤੇ ਗੌਤਮ ਸਚਦੇਵ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ਼ ਮਿਲ਼ੇ। ਬਲਰਾਜ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ਼ ਸਦਕਾ ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇੰਟਰਨੈੱਟ 'ਤੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਦੇਣਦਾਰ ਹਾਂ। ਇਤੀਸ਼੍ਰੀ।

ਲੰਡਨ, 24 ਅਕਤੂਬਰ 2000 — **ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ**

ਚਿਣਾਈ

9/ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ
11/ ਪੁੱਠਾ ਲੱਲਾ
17/ ਸ਼ਬਦ ਅੰਬੀ
25/ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਰੁਮਾਂਸ
37/ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਸਵੀਰ
45/ ਕਵੀਓਵਾਚ
51/ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸੁਫ਼ਨਾ
59/ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਆਸੀ ਕਵਿਤਾ
65/ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ
95/ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ
103/ ਇਨਸਾਨੀ ਜਿਸਮ ਦਾ ਜਸ਼ਨ
111/ ਬਾਰੀ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਔਰਤ
117/ ਫ਼ਰੇਮ ਕੀਤਾ ਵਕਤ
125/ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ
135/ ਰਾਜ ਕਪੂਰ
141/ ਲਿਖ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ
147/ ਸਾਊਥਾਲ
153/ ਚਿੱਠੀਆਂ

ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤੇ ਵੀ ਰਹੇ, ਇਹ ਏਸ ਧਰਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਕਲਚਰ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹੈ। *ਫੈਂਞਸੂਫੀਆਂ* ਵਿਚ ਇਹਨੇ ਪੁੱਠਾ ਲੱਲਾ ਪਾ ਕੇ 'ਸ਼ਰਾਰਤ' ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਵਿਚ ਕੀਮਤੀ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਧਾ ਹੈ – ਇਨਸ਼ਾਈਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਾਸਾ ਤੇ ਗੁੱਝੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ; ਪਰ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਭਾਵੁਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਚੰਦਨ ਨੇ ਇਸ ਵਿਧਾ ਚ ਹੱਸਦਿਆਂ-ਖੇਡਦਿਆਂ ਸੰਜੀਦਾ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਹਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਚੰਦਨ ਨੇ ਅਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਛਾਂਹ ਤਕ ਵਾਚਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਅੰਦਰ ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਦਸਦੀ ਹੈ। ਇਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਐਸੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਧੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਇਹਦੀ ਲਿਖਤ ਸਘਨ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਵੀ। ਇਹਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆਮ-ਜਿਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। ਇਹ ਆਮ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਜਕ ਹੈ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ। ਇਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਸੀ। ਚੰਦਨ ਅਜੇਹੀ ਗੱਦ ਰਚ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਜਾਨਲੇਵਾ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ (1932–1994) ਨੇ *ਫੈਂਞਸੂਫੀਆਂ* ਕਿਤਾਬ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੋਲ਼ੋਂ ਮਾਰਚ 1993 ਵਿਚ ਟੇਪ ਕਰਵਾਈਆਂ ਸਨ.

ਤ

1

ਪੁੱਠਾ ਲੱਲਾ

ਜਦ ਮੈਂ ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚਿਆਂ ਦੂਜਾ ਅੱਖਰ ਪੁੱਠਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਈ ਪਾਠਕ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲੱਲਾ ਪੁੱਠਾ ਕਿਉਂ ਹੈ; ਕਈ ਇਹਨੂੰ ਛਾਪੇ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਮਸਲ੍ਹਾ ਬੜਾ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਲੱਲਾ ਪੁੱਠਾ ਕਿਉਂ ਪਾਇਆ ਸੀ।

ਜੇ ਕੋਈ ਦਲੀਲ ਨਾਲ਼ ਗੱਲ ਕਰੇ, ਅੱਗੋਂ ਜਚੇ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਪਰ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਨਾ ਕਰੇ; ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਹਿਕਾਰਤ ਨਾਲ਼, ਕਦੇ ਖਿੱਝ ਕੇ, ਕਦੇ ਮਜ਼ਾਕ ਨਾਲ਼ ਸਿਆਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੇ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਮਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ – ਸਾਲ਼ਾ, ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਦਾ! ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਲਭਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਜੜ੍ਹ ਯੂਨਾਨੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਫ਼ਿਲੋਸਫ਼ੀ ਨਾਲ਼ ਜਾ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਜਿਹਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ – ਅਕਲ ਦੋਸਤੀ। ਫ਼ਲਸਫ਼ੀ ਅਕਲ ਦੋਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਲਫ਼ਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਫੈਲਸੂਫ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਈ ਫ਼ਲਸਫ਼ੀ ਅਕਲ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿਆਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣ। ਇਹ ਮੂਰਖਾਂ ਵਾਲ਼ੀਆਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੱਪਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਆਖੀਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਹੈ – ਦਰਸ਼ਨ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਧਾਤੂ ਦਰਸ ਯਾਨੀ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਾ ਦੇਖਣਾ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚ 'ਸੀ' ਜਾਂ 'ਲੁਕ') ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅੰਤਰ-ਦਰਸ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਬਾਤ ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ ਚ ਹੈ, ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ? ਇਹ ਇਕਪਾਸੜ ਬਹਿਸ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਿਥੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ, ਓਥੇ ਇਹ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੇ ਵੀ। ਫ਼ਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਦੇ ਕਈ ਲਫ਼ਜ਼ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਚ ਏਨੇ ਰਚਮਿਚ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਓਪਰੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਬੜੀ ਬੇਸੁਆਦੀ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਉਠਾਲ਼ ਸਕਦੇ। ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ; ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਹੌਰ ਬੈਠੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸਾਨੂੰ ਉਰਦੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਾਵਾਂਪਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਤਾਂ ਪੁੱਠੇ ਲੱਲੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਤਕ। ਗੱਲਾਂ ਚੋਂ ਗੱਲਾਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਫੈਜ਼ਸੂਫੀਆਂ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ।

ਕੋਈ ਅਗਲਾ ਪੁੱਠਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫੈਜ਼ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਲੱਲਾ ਹੀ ਕਿਉਂ ਪੁੱਠਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਅੱਖਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਇਹ ਮਸਲ੍ਹਾ ਦਰਅਸਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ (ਵਿਯੂਅਲ) ਕਲਾ ਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਦੂਸਰੇ ਅੱਖਰ ਸਿੱਧੇ-ਪੁੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਦੇਖ ਲਓ, ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਚਣਗੇ ਨਹੀਂ। ਹੋਰਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਲਗ-ਮਾਤਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅੱਖਰ ਪੁੱਠਾ ਕਰਨ ਨਾਲ਼ ਲਗ-ਮਾਤਰ ਵੀ ਪੁੱਠੀ ਹੋਏਗੀ ਤੇ ਗੱਲ ਵਿਗੜ ਜਾਏਗੀ।

ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦਾ ਬੜਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਦ ਮੈਨੂੰ ਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਲਤੀਫ਼ੇ ਬੜੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਲੋਕਗੀਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕੇ। ਅਪਣੀ ਬੋਲੀ ਹੈ:

ਕੀ ਲੈ ਲਿਆ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ
ਲਾ ਲਾ ਲਾ ਲਾ ਹੋ ਗਈ ਮਿਤਰਾ

ਕਿਸੇ ਸੰਰਚਨੀਏ ਨੇ ਇਸ ਬੋਲੀ ਦੀ ਰਮਜ਼ਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਲ ਅੱਠ ਲੱਲੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਲੱਲਿਆਂ ਦਾ ਪੈਰਾਡਾਈਮ

ਭਾਰੂ ਹੈ। ਜਦ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਹੂਲਾ ਉੜਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੀਵੀਂਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਫੈਸ਼ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਪੁੱਠੇ ਲੱਲੇ ਦਾ ਸੰਰਚਨੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਏਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਲੀਹ ਤੋਂ ਹਟਵੀਂ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਤ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਆਂ ਦੇ ਗਿੱਝੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਉਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਗਹੁ ਨਾਲ਼ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੂਰਪੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਕੰਕਰੀਟ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਰੀਗਰੀ ਵਰਤੀ ਸੀ। ਚਮਗਿਦੜ ਪੁੱਠਾ ਲਟਕਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਬੱਚਾ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਦਾਈ ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਕਰਕੇ ਰੁਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਾਲਮ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਠੇ ਲਟਕਾ ਕੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਗਲਾ ਸਵਾਲ ਹੈ: ਪੁੱਠਾ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਕੀ? ਜੇ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਿੱਧੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਪੁੱਠੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੂਰ ਕੀ ਜਾਣਾ। ਸਿੱਖ ਆਖਦੇ ਹਨ: ਕੂਕੇ ਪੁੱਠੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਕੂਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ: ਸਿੱਖ ਪੁੱਠੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਮਿਤ੍ਰ ਕਵੀ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ **ਦਗਦੇ ਕੋਲ਼ੇ ਨੂੰ ਤਲ਼ੀ 'ਤੇ ਰਖ ਕੇ ਵੇਖੋ** ਸੁਣਾਉਂਦਾਂ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਾਲ਼ੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਦਗਦੇ ਕੋਲ਼ੇ ਨੂੰ ਤਲ਼ੀ 'ਤੇ ਰਖ ਕੇ ਵੇਖੋ
ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਤੁਹਾਡਾ ਹੱਥ ਨਾ ਜਲ਼ੇ
ਸੂਰਜ ਜੋ ਅਸੰਖਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ
ਰੋਜ਼ ਨੇਮ ਨਾਲ਼ ਚੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਕਲ੍ਹ ਨੂੰ ਨਾ ਚੜ੍ਹੇ
ਮੇਜ਼ ਜੋ ਇਸ ਪਲ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ
ਧਰਤੀ ਦੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ਼ ਜਕੜਿਆ
ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਅਗਲੇ ਪਲ

ਉਡ ਕੇ ਛੱਤ ਨਾਲ਼ ਜਾ ਲੱਗੇ।
? ਬੇਥਵ੍ਹੀਆਂ
ਬੇਥਵ੍ਹੀਆਂ ਹੀ ਸਹੀ
ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਤਾਂ ਇਸ ਪਲ
ਸੂਰਜ ਦੁਆਲ਼ੇ ਘੁੰਮਣੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋਈ ਹੈ
ਤੇ ਖੰਡ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਟੁੱਟਦੇ ਤਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠ
ਲੀਕਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹਨ
ਨਹੀਂ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ
ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਕਿੰਤੂ ਕਰਨਾ
ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਹੀ ਭਾਣਾ ਮੰਨੀ ਬੈਠੇ ਹੋ
ਹੁਕਮੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਤੁਰ ਕੇ ਤਾਂ ਵੇਖੋ
ਦਗਦੇ ਕੋਲ਼ੇ ਨੂੰ ਤਲ਼ੀ 'ਤੇ ਰਖ ਕੇ ਤਾਂ ਵੇਖੋ

ਸ਼ੇਖ਼ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਡੇ ਪਹਿਲੇ ਵੱਡੇ ਕਵੀ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਸੀ – **ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਅਕਲ ਲਤੀਫ ਕਾਲੇ ਲਿਖ ਨਾ ਲੇਖ**। – ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਅਕਲ ਲਤੀਫ ਪੁੱਠੇ ਲਿਖ ਨਾ ਲੇਖ; ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਪੁੱਠਾ ਲੱਲਾ ਨਾ ਪਾਉਂਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫੈਞਸੂਫੀਆਂ ਲਿਖਦਾ।

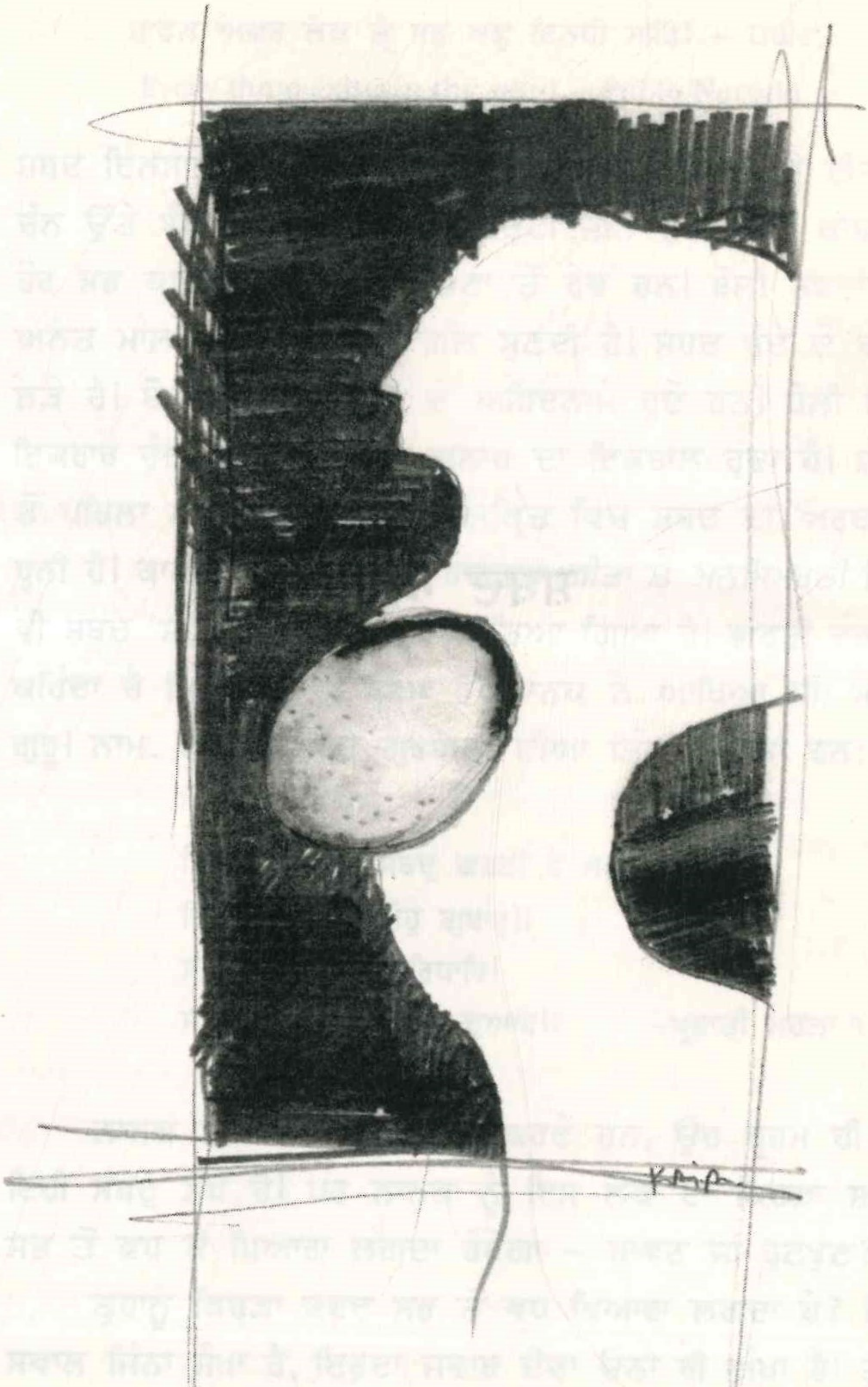

2

ਸ਼ਬਦ ਅੰਬੀ

ਬਾਵਨ ਅਛਰ ਲੋਕ ਤ੍ਰੈ ਸਭੁ ਕਛੁ ਇਨਹੀ ਮਾਹਿ। – ਕਬੀਰ

Every thing exists in the word. – Pablo Neruda

ਸ਼ਬਦ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਇੰਜਨ ਦੀ ਈਜਾਦ, ਚੰਨ ਉੱਤੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਤੇ ਬਣਾਉਟੀ ਜੀਨ Gene ਦੀ ਕਾਢ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਕਾਢਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੋਂ ਹੇਚ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਨੰਤ ਮਾਲ਼ਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਬੰਦੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਕਰਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗੁਨਾਹ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਦ ਜਾਂ ਧੁਨੀ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਧੁਨੀ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ, *ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ* ਤੇ *ਮਨੁਸਿਮਰਤੀ* ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਬਦ 'ਸ਼ਬਦ' ਧੁਨੀ ਵਜੋਂ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ: ਸਬਦੁ ਗੁਰੂ। ਨਾਮ, ਗੁਰੂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕੁੰਜੀਆਂ ਹਨ:

ਇਸ ਜਗੁ ਮਹਿ ਸਬਦੁ ਕਰਣੀ ਹੈ ਸਾਰੁ।
ਬਿਨ ਸਬਦੈ ਹੋਰੁ ਮੋਹੁ ਗੁਬਾਰੁ॥
ਸਬਦੈ ਨਾਮੁ ਰਖੈ ਉਰਿਧਾਰਿ।
ਸਬਦੈ ਗਤਿ ਮਤਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰ॥ –ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮਹਲਾ ੧

ਨਾਨਕ ਜਿਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਬਦੁ ਮੋਖ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਇਸ ਲੋਕ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੋਏਗਾ – ਸਾਵਣ ਜਾਂ ਰੁਣਝੁਣ?

ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਜਿੰਨਾ ਸੌਖਾ ਹੈ, ਇਹਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਓਨਾ ਹੀ ਔਖਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ, ਅਪਣੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ। ਸ਼ਬਦਾਂ

ਦੀ ਇਹ ਖੇਡ ਖੇਡਦਿਆਂ ਤੁਸੀਂ ਅਪਣੀ ਰੂਹ ਦੇ ਏਨਾ ਨੇੜੇ ਹੋ ਜਾਓਗੇ, ਜਿੰਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਹੋਣੇ। ਰੂਹ ਨੂੰ ਜਗਾਓ। ਖਵਰੇ ਅੱਗੋਂ ਇਹ ਵਾਹ ਸੱਜਣ ਆਖ ਤੁਹਾਡੀ ਬਾਂਹ ਪਕੜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆ ਵਲ ਲੈ ਖੜੇ।

ਸਾਡਾ ਮਨ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ਼ ਸੁਰ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਬੋਲ ਦੇ ਉਚਰਨ ਨਾਲ਼, ਸੁਣਨ ਨਾਲ਼ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ਼ ਮਨ ਦੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਛਿੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ਼ ਸਾਡਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਉਸ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਣਜਾਣ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਰੰਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲੇ ਕੋਈ ਨਾਂ ਨਹੀਂ। ਜਿੰਨੇ ਜੀਵ, ਓਨੇ ਰੰਗ। ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਓ। ਜਾਗਣਾ ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਪਰ ਜਾਗੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਾਰਾਵਾਰ ਨਹੀਂ। ਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਤ ਦਾ ਸੂਰਜ ਖੁਲ੍ਹੇ ਨੈਣਾਂ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਮੰਗਦਾ ਹੈ।

ਵਿਟਗੈਂਨਸ਼ਟਾਈਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ – ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਚਿਤਵਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੋਈ ਨੁਹਾਰ ਚਿਤਵਣੀ। – ਸ਼ਬਦ ਬਣੀ-ਸੁਆਰੀ ਪੱਕੀ ਇਟ ਵਾਂਙ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿਣਾਈ ਨਾਲ਼ ਸੁਹਣੀ ਇਮਾਰਤ ਉਸਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਘਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਘਰ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ– ਅੰਬੀ। ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਆਦਿਕਾਲ ਤੋਂ ਅਸੰਖ ਵਾਰ ਅੰਬੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਛੁਹਿਆ, ਹੱਥ ਚ ਲਿਆ, ਸੁੰਘਿਆ, ਚੂਪਿਆ ਤੇ ਖਾਧਾ ਹੋਏਗਾ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਲਹੂ-ਮਾਸ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਉਚਰਿਆਂ ਪੰਜਵੀਂ ਹਿੱਸ ਜਾਗਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਧੁਨੀ ਇਹਦੀ ਰੂਹ ਹੈ। ਇਹ ਧੁਨੀ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਊੜਾ ਊਠ, ਐੜਾ ਅੰਬ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਸਕੂਲ ਦੀ ਘੰਟੀ ਜਾਂ ਜਲਤਰੰਗ ਵਾਂਙ ਵੱਜਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਯਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਤਰਬਾਂ ਤਰੰਗਾਂ ਛਿੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ– ਚੇਤਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਹੈ। ਲੂੰਈਂ ਫੁਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਰੁੱਤ

ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਵਾ ਅੰਬੀਆਂ ਦੇ ਬੂਰ ਨਾਲ਼ ਰਸੀ ਪਈ ਹੈ। ਨਿੱਕਾ ਨਿੱਕਾ ਦਿਲ ਖੁੱਸਦਾ ਹੈ। ਛੇਤੀ ਸਕੂਲੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦੇ ਪਰਚੇ ਪੈਣੇ ਹਨ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਆਮਰ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਗਸਿਆ ਸ਼ਬਦ ਅੰਬੀ ਸਾਨੂੰ ਅਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਜੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੈਂ ਆਪ ਨਹੀਂ ਘੜਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ਼ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੇਰਾ ਅਪਣਾ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਚੋਣ ਵੀ ਮੇਰੀ ਅਪਣੀ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਜੋ ਮਾਅਨੀ ਇਹ ਲੇਖ ਲਿਖਦਿਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇ ਕਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਮੇਂ ਨਾਲ਼ ਐਸਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ।

ਸ਼ਬਦ
ਲਹੂ ਵਿਚ ਜਨਮਿਆ
ਧੜਕਦਾ ਅੰਧਕਾਰੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਵਿਗਸਿਆ
ਤੇ ਹੋਠਾਂ ਤੇ ਮੂੰਹ ਥਾਣੀਂ ਪਰਵਾਜ਼ ਭਰੀ।

ਭਰੇ ਪੂਰੇ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਨਾਲ਼ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਆਈ
ਬੋਲੀ ਵਾਲ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤਕ ਅਪੜਦੀ ਹੈ
ਮੂੰਹ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹਿਲਦੇ
ਅਚਾਨਕ ਅੱਖਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸ਼ਬਦ ਕੱਚ ਨੂੰ ਕੱਚ, ਲਹੂ ਨੂੰ ਲਹੂ
ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਗਦੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। – ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ

ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਇਹਦੇ ਅਤੀਤ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਆਖਦਾ ਹੈ – ਵਰਤਮਾਨ ਉਹ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਹੁਣ ਹੈ; ਸਗੋਂ

ਆਉਣ ਵਾਲ਼ਾ, ਵਾਪਰਨ ਵਾਲ਼ਾ ਪਲ ਵਰਤਮਾਨ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਸ ਬੋਧੀ ਧਾਰਣਾ ਵਿਚ ਅਤੀਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦਾ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਜੰਮ ਰਹੇ ਬੱਚੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸੂਤ ਪੀੜਾ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਬੋਲਣ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖਦਾ ਤੇ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਣ ਨਾਲ਼ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਥਾਂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਸ਼ਬਦ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਝੁਠਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਹਾਂ: ਅਸੀਂ ਜੋ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਜੋ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਦੇ ਵੀ ਤੈਅ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਸੂਰਜ ਅਸਤ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਧਰਤੀ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਆਪਸ ਚ ਮੇਲ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਦਰਸ ਵਿਚਾਲ਼ੇ ਸਦਾ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਖੱਪੇ ਬਾਰੇ ਅੱਤਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਰੈਨੇ ਮੈਗਰਿਟ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਹੈ: **ਸੁਫ਼ਨਿਆਂ ਦੀ ਕੁੰਜੀ**। ਘੋੜੇ ਦੀ ਵਾਹੀ ਸ਼ਕਲ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ: ਦਰਵਾਜ਼ਾ। ਘੜੀ ਹੇਠਾਂ ਹਵਾ, ਜਗ ਹੇਠਾਂ ਪੰਛੀ ਅਤੇ ਸੂਟਕੇਸ ਹੇਠਾਂ ਝੋਲ਼ਾ। (ਜੌਨ੍ਹ ਬਰਜਰ, *ਵੇਅਜ਼ ਆੱਵ ਸੀਇੰਗ*, ਲੰਡਨ, 1972)

ਸੁਫ਼ਨੇ ਵਿਚ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਅੰਬ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਾਗਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਘੋੜਾ ਘੋੜਾ ਹੀ ਹੋਏਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਉਸ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਆਖਣ ਵਾਂਙ ਘੋਆ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ੜਾੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲ ਸਕਦਾ। ਅੰਬੀ ਨੂੰ ਅੰਬੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲ਼ਾ ਸ਼ਬਦ ਅੰਬੀ ਹੀ ਹੈ।

ਅੰਬੀ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ, ਅੰਬੀ ਦਾ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਸ਼ੀਦ ਹੋਇਆ ਸੁਣੀਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ਼ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ਼ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਮਾਜੀ ਕਾਰਜ ਇਹਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਅੰਬੀ ਉਚਰਿਆਂ ਇਹਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਾਰਜ ਤੈਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ੈਆਂ ਨਾਲ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਈਡ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਫ਼. ਮਿਖਾਈਲੋਫ਼, ਦ' *ਰਿਡਲ ਆੱਵ ਦ' ਸੈਲਫ਼*, ਮਾਸਕੋ, 1980)

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਹਥਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਥਿਆਰ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਅਪਣੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਤੇ/ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਕੌਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖੋਹਵੇ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਵੀ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਵੈਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਭਿੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਸਾਰੇ ਜਾਬਰ ਇੰਜ ਹੀ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਜਾਬਰਾਂ ਦੇ ਵਰਤੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ –ਅੰਬੀ।

ਕੀ ਸ਼ਬਦ ਅੰਬੀ ਚੂਪਣ ਖਾਣ ਵਾਲ਼ੇ ਗਦਰਾਏ ਗੂੜ੍ਹੇ ਹਰੇ ਜਾਂ ਸੰਧੂਰੀ ਰੰਗ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਫਲ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ੈਅ ਦਾ? ਪਰਦੇਸੀ ਦੁਆਬੀਏ ਇਹ ਬੋਲੀ ਪਾਂਦਿਆਂ ਮੁਸਕਰਾਂਦੇ ਹਉਕਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ – ਛੱਡ ਕੇ ਦੇਸ ਦੁਆਬਾ ਅੰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਸੇਂਗੀ। – ਦੇਸ ਦੁਆਬਾ ਛੱਡ ਕੇ ਬੰਦਾ ਨਿਰੀਆਂ ਅੰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਰਸਦਾ – ਬਾਗੀਂ ਅੰਬੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ...। ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਲਈ ਅੰਬੀ ਬੇਵਤਨੀ, ਤਰਸੇਵੇਂ ਤੇ ਸ਼ੈਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਧੁੱਪ) ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਫਲ ਭਾਵੇਂ ਵਰਜਿਤ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਅਸਵੀਕ੍ਰਿਤ (ਡੀਨਾਈਡ) ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ:

ਬਾਗੀਂ ਮੋਰ ਬੋਲੇ ਦਿਲ ਖੁੱਸਦਾ ਪਿਆ
ਕਿਥੇ ਅੰਬਾਂ ਦਾ ਹੈ ਬੂਰ ਇਹੋ ਲਭਦਾ ਰਿਹਾ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਬੋਲੀ ਮੈਨੂੰ ਰਿਜ਼ਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਏਨੀ ਓਪਰੀ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ।

ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਜਨੀਵਾ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀ ਕੋਲ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ – ਤੁਹਾਡਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹੜਾ ਹੈ? – ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚਿਆਂ ਆਖਿਆ – ਤੂੰ। – ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਕ ਲੈ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣਾਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਮੇਰੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹਨ – ਗੁੜ੍ਹਤੀ, ਸੱਧਰ, ਅਲਗੋਜ਼ੇ, ਕਣਕ, ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਸੰਧਯਾ, ਸੇਜ, ਅਮ੍ਰਿਤਵੇਲਾ। ਆਦੀਆ ਤੇ ਨੇਹਾ, ਜੋ ਮੇਰੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਚ ਚਿਣੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ (ਕੌਲਰਿਜ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦੱਸੀ ਸੀ – The best possible words in the best possible order):

ਯਾਦ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਨੀਲੀ ਤਿਤਲੀ
ਪਲਕਾਂ 'ਤੇ ਜੋ ਆ ਕੇ ਬਹਿੰਦੀ
ਯਾਦਾਂ ਅੰਦਰ ਯਾਦਾਂ ਬੁਣਦੀ
ਯਾਦ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਕੌਲ ਮਹਿੰਦੀ ਦਾ
ਅੰਬ ਦਾ ਬੂਟਾ
ਮੋਰ ਦੀ ਪਾਇਲ
ਚਿੱਟਾ ਹੰਸ ਤੇ ਕਾਲੀ ਬੱਦਲੀ

ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਹਨੂੰ ਸਿਮਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਬੜੇ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਸੀ – **ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਲਓ**। – ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸਬਦਿ ਮਿਲਾਵੜਾ ਨਾ ਵੇਛੋੜਾ ਹੋਇ। ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

[1990

3

ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਰੁਮਾਂਸ

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] …the best possible words in the best possible order.

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

ਆਓ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਈਏ - *ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਗੂੰਜ*, 1914
ਸ਼ਹੀਦੀ ਹੀ ਜੀਵਨ ਹੈ - *ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ*, 1989

ਪੰਜਾਬੀ, ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਦੀ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਤੇ ਲਹੂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵੀ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਖੱਫਣ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮੌਤ ਲਾੜੀ ਨੂੰ ਪਰਨਾਵਣ ਵਰਗੇ ਇਸਤਿਆਰਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਧਰਮ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ; ਪਰ ਬਲੀ ਦਾ ਸੰਬੋਧ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਲੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਉਲ਼ਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਤੇ ਜੰਨਤ ਦਾ ਕਈ ਥਾਈਂ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਧਾ ਜੰਨਤ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੰਨਤ ਦੇ ਚਾਰ ਦਰਜੇ ਹਨ: ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਪੈਗੰਬਰ, ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਈਮਾਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਵਿਚ ਆਮ ਨੇਕ ਬੰਦੇ (ਸੂਰਾ-ਏ-ਨਿਸਾ 4-ਆਇਤ 69)। ਖ਼ੁਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਤੇ ਮਨਪਸੰਦ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰਿਜ਼ਕ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਜੰਨਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮਿਲ਼ੇਗਾ, ਜੋ ਇਸ ਜਹਾਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲ਼ਦਾ। ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਵਾਲ਼ੀਆਂ ਹੂਰਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਜੋ ਨਿਗਾਹਾਂ ਨੀਵੀਂਆਂ ਰਖਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। (ਸੂਰਾ-ਏ-ਸਫ਼ਾ 3:37-ਆਇਤਾਂ 48 ਤੇ 49)। ਓਥੇ ਉਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਜਾਮ ਝਪਟ ਲਿਆ ਕਰਨਗੇ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੀਣ ਨਾਲ਼ ਕੋਈ ਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਕੀ ਬਾਤ ਅਤੇ ਮੋਤੀਆਂ ਵਰਗੇ ਲੌਂਡੇ (ਗਿਲਮਾਨ) ਖ਼ਿਦਮਤਗਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲ਼ੇਦੁਆਲ਼ੇ ਫਿਰਨਗੇ (ਸੂਰਾ-ਏ-ਤੂਰ 52-ਆਇਤਾਂ 23 ਤੇ 24)।

ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਇਹ ਆਖਣਾ ਕਿ ਉਹ ਮਰੇ ਹੋਏ ਹਨ; ਉਹ

ਮੁਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਨ, ਲੇਕਿਨ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ (ਸੂਰਾ-ਏ-ਬਕਰਾ 2-ਆਇਤ 154)। ਉਹ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਜ਼ਕ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਫ਼ਜ਼ਲੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਓਸੇ ਵਿਚ ਖ਼ੁਸ਼ ਹਨ। ਜੋ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਕੋਈ ਖ਼ੌਫ਼ ਹੋਏਗਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗ਼ਮਨਾਕ ਹੋਣਗੇ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾਓ ਜਾਂ ਮਰ ਜਾਓ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਜ਼ਰੂਰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਓਗੇ (ਸੂਰਾ-ਏ-ਆਲੇ ਇਮਰਾਨ 3-ਆਇਤਾਂ 157-158)। ਜੰਨਤ ਵਿਚ ਮੌਤ ਨਹੀਂ। ਓਥੇ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਮੇਲ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭੁੱਖ ਤੇਹ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਸ਼ਰਾਬ ਮਿਲ਼ਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਸ਼ਿਓਂ ਬਗ਼ੈਰ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਕ-ਅੱਧ ਵਾਰ ਹੀ ਹੋਇਆ ਮਿਲ਼ਦਾ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਪੀਰ ਪੈਗੰਮਰ ਸਾਲਕ ਸਾਦਕ ਸੁਹਦੇ ਅਉਰ ਸਹੀਦ (ਸਿਰੀ ਅਸਟਪਦੀ, ਪੰਨਾ ੫੩)। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: ਮੁਰਦਾ ਹੋਇ ਮੁਰੀਦ ਨ ਗਲੀਂ ਹੋਵਣਾ। ਸਬਰ ਸਿਦਕ ਸਹੀਦ ਭਰਮ ਭਉ ਖੋਵਣਾ॥ ਅਥਵਾ ਮੁਰੀਦ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਭਉ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਬਰ ਸਿਦਕ ਨਾਲ਼ ਆਪਾ ਵਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ਼ ਨੇ ਇਹ ਨਿਆਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਲੋਹੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਨਾਲ਼ ਮਰੇ।

ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਲੰਮੀ ਵਿਆਖਿਆ *ਸੌ ਸਾਖੀ* ਵਿਚ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ *ਸੌ ਸਾਖੀ* ਨੂੰ ਸਿੱਕੇਬੰਦ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਪਰ ਆਮ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦ ਕੁਬੇਰ ਤੇ ਭਵਰਲੋਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ

'ਜੋ ਚਾਂਹਦੇ ਸੋ ਪਾਂਵਦੇ ਹੈਨ'। ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲ਼ਾ ਹੀ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦੀ ਚੁਰਾਸੀ ਕੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ਹੀਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਚੁਰਾਸੀ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਪਿੱਛੇ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਹਾਸ ਹੈ।

ਇਕ ਵਾਰ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ – ਗੁਰੂ ਜੀ, ਸ਼ਹੀਦ ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰਮ ਕਰਤੂਤ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸੋ। – ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉਤਰ ਇਉਂ ਸੀ – ਸਿੱਖੋ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਗੁਪਤ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁੱਛ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਛਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਲਿਜੁਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਆਜੜੀ ਵਾਂਙੂੰ ਅਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤੋਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਿੱਖ ਸਿਦਕ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਰਣਭੂਮੀਆਂ ਦਾ ਨਾਇਕ ਹੈ ਤੇ ਭਵਜਲ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਲੋਕੀਂ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਅਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਲ਼ਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਧਰਮ ਸਿਖਾਲ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਕੁਬੇਰ ਦੀ ਨਗਰੀ ਤੇ ਭਵਲੋਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਇੱਛਾ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ, ਰਾਖਸ਼ਾਂ, ਆਦਮੀਆਂ, ਪਸ਼ੂਆਂ, ਸੱਪਾਂ, ਪੰਛੀਆਂ, ਜਖਾਂ, ਗੰਧਰਵਾਂ ਅਤੇ ਅਪੱਛਰਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਜਮਦੂਤ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਤਾਲ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਧਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੰਨਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਂ ਮਿਲ਼ਦੇ ਹਨ। ਦੇਵਤੇ ਭਰਤਖੰਡ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਸੁਰਗਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਦਵੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇਸਥਿਤ ਹਨ। ਸ਼ਹੀਦ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ। ਅੰਨ, ਬਸਤਰ ਅਤੇ ਵਾਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ

ਹਨ। ਉਹ ਸਭ ਦੀਪਾਂ ਤੇ ਖੰਡਾਂ ਦੀ ਸੈਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਛਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਜੜੀ ਵਾਂਙੂੰ।

ਅੰਜੀਲ ਦੇ 23ਵੇਂ ਭਜਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ – ਪ੍ਰਭੂ ਮੇਰਾ ਆਜੜੀ ਹੈ; ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਵੀ ਮੌਤ ਜਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਵਡਿਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਬਿਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸੀ। ਹੇਠਾਂ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲੇ *ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਗੂੰਜ* ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ:

ਗਾਨੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਓ ਹੱਥ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੇ
ਲੜ ਕੇ ਮਰੋ ਜਾਂ ਮਾਰਨੇ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਓ।

ਨਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚ ਜਹਾਨ ਰੋਸ਼ਨ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੌਕ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਵਨੇ ਦਾ।

ਪਾ ਲਈਏ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰ ਸਜ ਕੇ
ਬਣੀ ਸਿਰ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀ ਕੀ ਜਾਣਾ ਭੱਜ ਕੇ।

ਅਜੇ ਵੀ ਵਕਤ ਕੁਛ ਲੁਟ ਲੌ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ
ਖੁਲ੍ਹਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੈ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੇ ਪੌਣ ਦਾ।

ਅੰਤ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ਼ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵੀਰੋ
ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਹੈ ਚਲੌਣ ਦਾ।

ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਦੀ ਅਗਲੀ ਕੜੀ ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸੀ। ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲ਼ਦੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਦੇਖੀਏ, ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਕੜੀ ਹੈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੂਹ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਪਰ ਇਹਨੂੰ ਅਚੇਤਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹਨੇ ਅਪਣੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।(ਇਤਾਲਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਗਰਾਮਸ਼ੀ ਨੇ ਅਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: ਲੋਕ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਆਖਣ ਜਾਂ ਸੋਚਣ, ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਹਸ਼ ਨਹੀਂ।) ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜ਼ਾਤੀ ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦੀ ਦੇ ਮਾਰੂ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਕੰਗਾਲੀ ਦਾ ਜੇਲ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਮਾਰਕਸੀ ਚਿੰਤਕ ਵਾਲ਼ਾ ਪੱਖ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ; ਜੇ ਪਤਾ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲ਼ੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਚਿੰਤਕ ਵਾਲ਼ੀ ਨਹੀਂ, ਮੌਤ ਲਾੜੀ ਪਰਨਾਵਣ ਚੜ੍ਹੇ ਲਾੜੇ ਵਾਲ਼ੀ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਫ਼ਾਸੀ ਤੋਂ ਝਟ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਘੋੜੀ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਦਾ ਕੁਹਜਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਮਨ ਦਾ ਅਕਸ ਹੈ। ਇਹ ਘੋੜੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਯੁਗਾਂਤਰੀ (ਏਜਲੈੱਸ) ਤਰਸ ਹੈ (ਖਾਣ ਹੰਢਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਵਾਨੀ ਵਾਰੇ ਤੁਰ ਜਾਣ ਦਾ), ਨਾਇਕਤਵ ਹੈ ਤੇ ਸੰਤਪੁਣਾ ਵੀ (ਸੰਸਾਰਕ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਦਾ)। ਮੌਤ ਲਾੜੀ ਨੂੰ ਸੰਭੋਗਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੀ ਦੀਰਘ ਮਨੋਰੋਗ ਹੈ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਤਕ ਦੇ ਲੰਮੇ ਵਕਫ਼ੇ

ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਦੇ ਜ਼ਾਤੀ ਐਕਸ਼ਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੇਰ ਨਾਲ਼ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਕਲਾਸਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਾਤੀ ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਸਮਾਜੀ ਇਨਕਲਾਬ ਜਾਂ ਜੱਥੇਬੰਦ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ-ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੀ – ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ।

ਇਹ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲ਼ੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖਣ ਵਾਲ਼ੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਰਤੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂ ਸ਼ਹੀਦ ਖ਼ਾਤਰ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਣ ਵਾਲ਼ੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ (ਗ਼ਦਰ ਤੇ ਬੱਬਰ) ਦਾ ਹਸ਼ਰ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੂਸ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸੀ।

ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਧੁਰਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸਾਨੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲ਼ਾ ਮਾਓਵਾਦ ਸੀ ਤੇ ਨਕਸਲੀ ਸਿਆਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਵਧ ਵਡਿਆਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਮੱਲੋਮੱਲੀ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਆਖਣ ਵਾਂਙ ਪਹਿਲਾਂ ਚਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸੋਹੀਣੇ (ਫ਼ਾਰਸੀਕਲ) ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ਼ ਦੁਹਰਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਇਹਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸੀ।

ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜ਼ਾਤੀ ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦੀ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਯੁਵਕ ਕੇਂਦਰ ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਖਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਵਸੀਹ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਰੁਮਾਂਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਯੁਵਕ ਕੇਂਦਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਰੇਰੇ ਕਈ ਨੌਜਵਾਨ ਮਾਓਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਅਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰ ਗਏ। ਪਰ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਆਗੂ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ।

ਜ਼ਾਤੀ ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦੀ ਦੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਪਰੇਰੀ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀ 'ਨਕਸਲੀ' ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਹੀਦ ਤੇ ਲਹੂ ਦੇ ਗ਼ੈਰਹਯਾਤੀ ਦੇ ਇਸਤਿਆਰਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਸਾਹਿਬਾਨ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪਾਪ ਹੈ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦਾ ਨਾਵਲ ਲਹੂ [ਯਾਨੀ ਸ਼ਹੀਦੀ] *ਦੀ ਲੋਅ* ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪੈਸੇ ਪਾ ਕੇ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਰਲ਼ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ – ਆਪਾਂ ਕੋਈ ਐਸਾ ਕੰਮ ਕਰੀਏ, ਜੀਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਈਏ! – ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਡਰਾਮਾ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ: **ਤੂੰ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰੇਂਗਾ, ਅਸੀਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਵਾਂਗੇ** । ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਓਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਟੋਲੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ: *ਸ਼ਹੀਦ*। ਓਦੋਂ ਕੁ ਹੀ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਛਪੀ, ਜਿਹਦਾ ਨਾਂ ਸੀ – *ਮਕਤਲ* ।

ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉੱਤੇ ਫ਼ੈਜ਼ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਬੜਾ ਅਸਰ ਹੈ। ਫ਼ੈਜ਼ ਮਕਤਲ, ਲਹੂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ: ਦਾਰ ਕੀ ਰੱਸੀਓਂ ਕੇ ਗੁਲੂਬੰਦ ਗਰਦਨ ਮੇਂ ਪਹਨੇ ਹੂਏ...ਹਕ਼ ਕੀ ਸਲੀਬ ਪਰ ਅਪਨਾ ਤਨ ਸਜਾ ਕਰ...ਸਲੀਬ-ਓ-ਦਾਰ ਸਜਾਓ ਕਿ ਜਸ਼ਨ ਕਾ ਦਿਨ ਹੈ...। ਫ਼ੈਜ਼ ਮੌਤ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਵੀ ਅਹਮਦ ਫ਼ਰਾਜ਼ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਬਾਰੇ ਅਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਫ਼ੈਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੱਤਾ: ਤਾਜ਼ਾ ਖ਼ੂਨ ਕੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂਏਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈਂ। ਇਹ ਦਰਅਸਲ ਸੈਕ੍ਸ ਦਾ ਸਿੰਬਲ ਹੈ।

ਹੁਣ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਅਗਲੇ ਜਹਾਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤਾਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਕਾਹਦਾ ਲੋਭ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਸਵਰਗ-ਨਰਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਬਣਾਉਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਫੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਏਨਾ ਵਡਿਆਉਂਦੇ ਕਿਉਂ ਹਨ?

ਜ਼ਾਤੀ ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦੀ ਤੇ ਹੋਂਦਵਾਦ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚ ਬਾਰੀਕ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਤੁਰੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਂਦਵਾਦੀ ਦੀ ਇਹ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਸੋਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਹੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਤਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਤੱਤ (ਐਸੈਂਸ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ਾ ਦਰਅਸਲ ਮੌਤ ਨਾਲ਼ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾਂਝਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਉਣ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਮਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਮੌਤ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਹੀ ਉਹਦੀ ਇੱਕੋ ਇਕ ਉਮੀਦ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਸੋਚ ਜੀਉਂਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ; ਮਰੇ ਹੋਏ, ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਘਿਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਨਸਾਨੀ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਸਰੀਹਣ ਭਾਂਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਲਾੜੀ ਪਰਨਾਵਣ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਅਜਿਤ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਤਿਆਰ ਪਿਆ ਬਾਟਾ ਨਹੀਂ ਪੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਨਿਜਵਾਦ ਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਹੱਦ ਹੈ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਮੌਤ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਗਲੇ ਹੋਣ ਵਾਲ਼ੇ ਐਕਸ਼ਨ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਆਸ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਬੰਦੇ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਕੱਲਾ ਬੰਦਾ ਪ੍ਰਕੇਵਲ (ਐਬਸੋਲੀਊਟ) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਲਿਖਾਰੀ ਆਂਦਰੇ ਮਾਲਰੋ ਦੇ ਚੀਨੀ ਇਨਕਲਾਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਨਾਵਲ ਦਾਂ *ਹੀਉਮਨ ਕੰਡੀਸ਼ਨ* ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ: ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦ ਆਗੂ ਚੈਂਨ ਅਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ 'ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ਸਾਓਐਂਨ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ: ਚੈਂਨ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਜਿੰਨਾ

ਸਿਆਣਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਮੈਂ...ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਅਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ।

ਮੌਤ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਨਾ ਗਾਉਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਤੋਂ ਭੱਜਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾਤ੍ਸੀਵਾਦ ਵਿਰੁਧ ਜੂਝਣ ਵਾਲ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਣੀ ਰੂਸੀ ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁਹਣਾ ਨਾਂ ਹੈ: *ਉਹ ਮਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ* ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਾਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿੱਕੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹਨੇ *ਮੈਂ ਨਾਸਤਕ ਕਿਉਂ ਹਾਂ* ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: ਮੈਂ ਅਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਦਰਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕਾਹਦਾ ਧਰਵਾਸ ਹੈ? ਕਿਸੇ ਆਸਤਕ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਦੀ ਆਸ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਂ ਈਸਾਈ ਅਪਣੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਬਦਲੇ ਸਵਰਗ ਦੀਆਂ ਐਸ਼ੋ-ਇਸ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਾਂ? ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਪਲ ਮੇਰੇ ਗਲ਼ ਵਿਚ ਫ਼ਾਂਸੀ ਦਾ ਰੱਸਾ ਪਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਤਖ਼ਤੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰਾ ਆਖ਼ਰੀ ਪਲ ਹੋਏਗਾ। ਮੇਰਾ ਜਾਂ ਵੇਦਾਂਤਕ ਬੋਲੀ ਚ ਆਖੀਏ, ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਪਲ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਜੇ ਇਨਾਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕਰਾਂ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅੰਤ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਜੱਦੋਜਹਦ ਭਰੀ ਛੋਟੀ-ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗਾਨੀ ਹੀ ਮੇਰਾ ਇਨਾਮ ਹੋਏਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਤੁਰਕੀ ਕਵੀ ਨਾਜ਼ਮ ਹਿਕਮਤ ਦੀ ਰੁਬਾਈ ਹੈ: ਇਕ ਦਿਨ ਮਾਂ ਕੁਦਰਤ ਮੈਨੂੰ ਆਖੇਗੀ: ਬਸ ਕਰ ਹੁਣ, ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ। ਤੇਰਾ ਹਾਸਾ ਵੀ ਮੁੱਕਿਆ ਤੇ ਹੰਝੂ ਵੀ। ਫੇਰ ਅਸਗਾਹ ਅਨੰਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏਗੀ; ਨਾ ਦੇਖਣ, ਨਾ ਬੋਲਣ ਤੇ ਨਾ ਸੋਚਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ। ਹਿਕਮਤ ਅਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰੁਬਾਈ ਵਿਚ ਮੌਤ ਨੂੰ ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ: ਅਲਵਿਦਾ ਦੁਨੀਆ।

ਮਰਹਬਾ ਕਾਇਨਾਤ। - ਨਿਕਰਾਗੁਆ ਦਾ ਕਵੀ ਅਰਨੈਸਤੋ ਕਾਰਦੇਨਾਲ ਆਖਦਾ ਹੈ:

ਤਾਰਿਆਂ ਭਰੀ ਅਨੰਤ ਕਾਲ਼ੀ ਰਾਤ
ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਭਰੀ
ਧਰਤੀ ਹੀ ਜੱਨਤ ਹੈ
ਇਹੀ ਖ਼ੁਦਾਈ ਸਲਤਨਤ ਹੈ
ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੁੰਮਣਾ
ਘੁੱਟਵੀਂ ਗਲਵਕੜੀ ਚ ਬੱਝੇ ਔਰਤ ਮਰਦ
ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਦੁਲਾਰਦੇ ਹੱਥ
ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਟਿਕੀ ਨਿੱਕੜੀ-ਜਿਹੀ ਹਥੇਲੀ
ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਛੂਹ ਰਿਹਾ ਇਨਸਾਨ
ਇਨਸਾਨੀ ਚਮੜੀ ਨਾਲ਼ ਇਨਸਾਨੀ ਚਮੜੀ
ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ
ਕਾਮਰੇਡ
ਅਪਣੀ ਉਂਗਲ਼ ਨਾਲ਼ ਕਮਿਉਨਿਜ਼ਮ ਨੂੰ ਛੂਹਣਾ
ਜੱਨਤ ਨੂੰ ਛੂਹਣਾ।

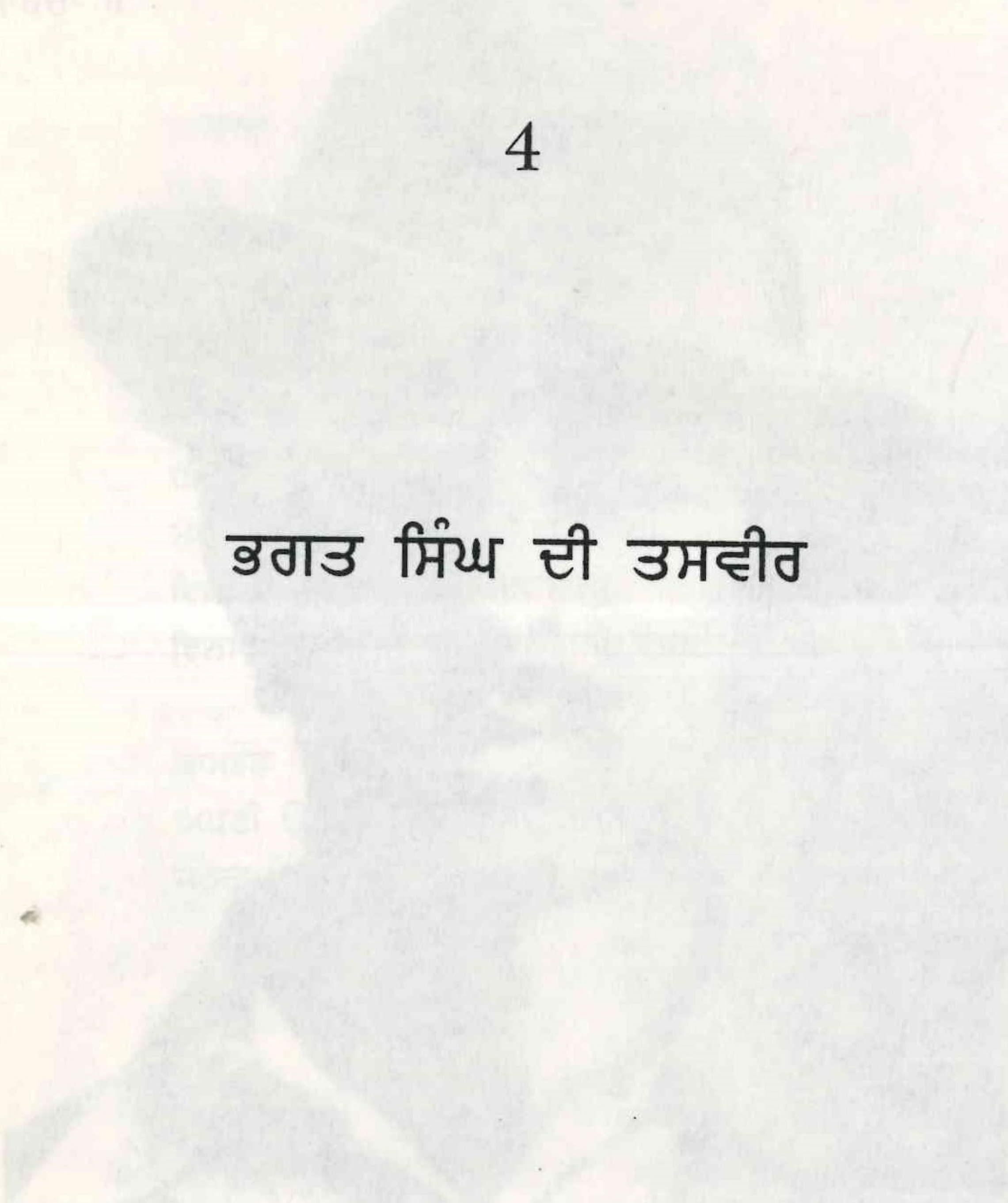

4

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਸਵੀਰ

ਸਾਡੇ ਕੋਲ਼ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਚਾਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ – ਬਚਪਨ ਵੇਲੇ ਦੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਵੀ ਦਿਸਦੇ ਹਨ; ਦੂਜੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਲਹੌਰ ਦੀ ਡਰਾਮਾ ਕਲੱਬ ਦੀ ਗਰੁੱਪ ਫ਼ੋਟੋ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੀ ਟੌਰ੍ਹੇ ਵਾਲ਼ੀ ਪੱਗ ਵਾਲ਼ੀ; ਤੀਜੀ ਪੁਲਸ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮੰਜੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਦੀ ਅਤੇ ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਟੋਪ ਵਾਲ਼ੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਟੋਪ ਵਾਲ਼ੀ ਤਸਵੀਰ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਭਾਵੇਂ ਕਲਾ ਦਾ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਨਮੂਨਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਸੋਭਾ ਹੋਈ, ਓਨੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਜਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਜਾਂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਏਨਾ ਹੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਮੂਰਤ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਹੈ, ਪਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਏਨਾ ਨੇੜੇ ਤੇ ਏਨਾ ਅਪਣੇ ਵਰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਮੱਥਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਟੇਕਦਾ ਹੋਏ, ਪਰ ਮੰਨਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਹੋਣਾ। ਪਰ ਅਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਸਦਕਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਆਮ ਬੰਦੇ ਦੇ ਅਪਣੇ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਏਨਾ ਕੁ ਵੱਖਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦੀ, ਇਜ਼ਤ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਢਾਬਿਆਂ ਤੇ ਨਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਲਟਕਦੇ ਕੈਲੰਡਰਾਂ, ਟਰੱਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਤੇ ਰਿਕਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪਿਛਾੜੀ, ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਕਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਚਿੱਠਿਆਂ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਟੋਪ ਵਾਲ਼ੀ ਮੂਰਤ ਆਮ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਇਸ ਮੂਰਤ ਦਾ ਕਸੀਦਾ ਕਢਦੀਆਂ ਹਨ। ਟੋਪ ਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹਰ ਮੂਰਤ ਵਿਚ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ਾਂ ਚ ਪਿਆ ਫ਼ਰਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੂਰਤ ਨੂੰ ਸੁਹਜਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੁਹਜਾ; ਪਰ ਇਹਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ; ਇਹ ਆਦਿ-ਜੁਗਾਦੀ ਜੁ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਟੁਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਨਾਲ਼ ਜਾ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਗੇਟ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਫ਼ੋਟੋਗਰਾਫ਼ਰ ਰਾਮ ਨਾਥ ਤੋਂ 9 ਅਪ੍ਰੈਲ 1929 ਵਾਲ਼ੇ ਦਿਨ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਖਿਚਵਾਈ ਸੀ। ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਖਿਚਵਾਈਆਂ ਫ਼ੋਟੋਆਂ ਵਿਚ ਦੱਤ ਨੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਟੋਪ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਟੋਪ ਲੈਣੋਂ ਸੰਗਦਾ ਹੋਏਗਾ। ਨਾਲ਼ੇ ਇਹ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜਿੰਨਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੱਤ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਕੈਮਰੇ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਵਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਭਾਣੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੱਤ ਇੱਕੋ ਬੰਦੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਜ਼ਿੰਦਾਦਿਲੀ, ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਨਿਹਚੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਫ਼ੋਟੋਗਰਾਫ਼ਰ ਦੇ ਗਾਹਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਰੱਖੇ ਫ਼ੈਲਟ ਹੈਟ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਾਂਕਾ ਛੈਲ ਜਵਾਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। (ਇਹ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇਖਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ)। ਪਰ ਏਨਾ ਜੈਂਟਲਮੈਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਟੋਪ ਨਾਲ਼ ਜੈਕਟ ਪਾ ਲੈਂਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਨਿਰੀ ਕਮੀਜ਼ ਨਾਲ਼ ਪਾਇਆ ਟੋਪ ਬੇਢਬਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਮਸਤੀ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਇਹਨੇ ਜੇਲ ਚੋਂ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ 'ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰੀ' ਕਾਲਰਾਂ ਵਾਲ਼ੀ ਕਮੀਜ਼ ਮੰਗਵਾਈ ਸੀ। ਮੁੱਛਾਂ ਤੇ ਘੰਡੀ ਵਾਲ਼ੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਗਰਦਨ ਤੋਂ ਮਰਦਾਨਗੀ ਝਲਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਣੀ ਮਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਠੋਡੀ ਤੋਂ ਨਿਹਚਾ। ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਵੇਦਨਾ ਹੈ।

ਰਾਮ ਨਾਥ ਇਹ ਤਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਮਫ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹਦੀ ਇਹ ਮੂਰਤ ਲਾਂਹਦਿਆਂ ਇਹਨੂੰ ਇਹਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ; ਪਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੱਤ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਮੂਰਤ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲ਼ੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ, ਜੇ ਰਾਮ ਨਾਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਲਾਹ ਕੇ ਰਖ ਲੈਂਦਾ।

ਬਹੁਤ ਘਟ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਰਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਵੀ

ਐਸੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਫੈਲਸੂਫ ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ ਦੇ ਕਹਿਣ ਵਾਂਙ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਜਾਂ ਤਾਂ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਉਚਿਆਣ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖੀਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਤਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਮਨਤਕ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲੋਕ ਮਨ ਵਿਚ ਏਨਾ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦੀ ਇਕ ਝਲਕ ਮਾਤਰ ਹੀ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਚਿਆਂਦੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਤਰਸ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪੁਲਸ ਵਾਲ਼ੇ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਵਾਸਤੇ ਮੁਲਜ਼ਮ ਦੇ ਗਲ਼ ਵਿਚ ਨੰਬਰ ਵਾਲ਼ੀ ਸਲੇਟ ਪਾ ਕੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਤੇ ਪਾਸਿਓਂ ਫ਼ੋਟੋਆਂ ਉਤਾਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਲਹੌਰ ਪੁਲਸ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਲਭ ਪੈਣ, ਤਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵ੍ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਿਹਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਟੋਪ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਚ ਕਦੇ ਹੋ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਕਰੜਬਰੜੀ ਦਾਹੜੀ ਹੋਏਗੀ। ਤਸ਼ੱਦਦ ਦੇ ਝੰਬੇ ਹੋਏ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਮੁੱਖੜੇ ’ਤੇ ਟੋਪ ਵਾਲ਼ੀ ਤੁਸਵੀਰ ਵਾਲ਼ੀ ਅਲਸਾਹਟ ਤੇ ਜਲਾਲ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਨਿਹਚਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏਗਾ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਰਹਿੰਦੇ ਅਪਣੇ ਗਰਾਈਂ ਅਮਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮਈ 1927 ਵਿਚ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਸੀ: “ਵੀਰ ਮੇਰੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਾਹਸ਼ ਖ਼ੂਬ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਈ।” ਜੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਖ਼ਾਹਸ਼ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਇਹ ਹੋਰਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਵਾਂਙ ਰੂਸ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਇਹਨੂੰ ਪਾਸਪੋਰਟ ਵਾਸਤੇ ਫ਼ੋਟੋ ਜ਼ਰੂਰ ਖਿਚਵਾਣੀ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਪਾਸਪੋਰਟ ਵਾਲ਼ੀ ਫ਼ੋਟੋ ਵਿਚ ਟੋਪ ਨਹੀਂ ਪਾਈਦਾ। ਤਾਂ ਵੀ ਟੋਪ ਵਾਲ਼ੀ ਤਸਵੀਰ ਵਾਂਙ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਭਵਿਖ ਵਲ ਹੁੰਦਾ। ਪੁਲਸ ਦੀ ਲਾਹੀ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਤੀਤ ਵਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਸੀਏ ਤਸੀਹੇ ਵੀ ਬੀਤੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਫੋਲਣ ਲਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਲਸ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਭਵਿਖ ਅਲੋਪ ਹੋ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਫ਼ਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਿਆਸਤ (ਸਟੇਟ) ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਮੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਇਮੇਜ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਏਸ ਲਈ ਸਾਂਭ ਸਾਂਭ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆ ਤਕ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਦੇਖਣ ਵਾਲ਼ੇ ਵਲ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਐਨ ਉਲਟ ਸਤਾਲਿਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਕਰਤੂਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਬਾਂਸਲ ਨੇ ਟੋਪ ਲਾਹ ਕੇ ਪੱਗ ਰਖ ਦਿੱਤੀ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੀ ਦੋਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੜੇ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਰਤੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭੇ ਦੀ ਮਿਲ਼ਦੀ ਇੱਕੋਇਕ ਬੋਦਿਆਂ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫ਼ੋਟੋਗਰਾਫ਼ਰ ਨੂੰ ਆਖ ਕੇ ਭੱਦੀ-ਜਿਹੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੰਜੀ ਵਾਲ਼ੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਨਾਲ਼ ਜੋ ਸੀਆਈਡੀ ਦਾ ਬੰਦਾ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੁਣ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਕੈਲੰਡਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਬਣਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਉਂ ਮੌਤ ਉਮਰ ਨੂੰ ਵਧਣੋਂ ਯਕਲਖ਼ਤ ਰੋਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਕਲਿਕ ਵੇਲੇ ਦੇ ਅਨੰਤ ਵਹਿਣ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਦਰਜ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਤਸਵੀਰ ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਨਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਅੱਸੀ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਬਾਬਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਚਿਤਵ ਸਕਦੇ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਸਦਾ ਬਹਾਰ ਰੁੱਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਅਮਰ ਬਿੰਬ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਰਦਿਆਂ ਬਹੁਤੀ ਵੇਰ ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ ਤੇ ਬੇਕਿਰਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਸਾਕਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਇਹਦੀ ਮਾਂ ਲਈ

ਮੌਤ ਦਾ ਰੁਮਾਂਸ ਕੋਈ ਮਾਅਨੇ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ ਹੋਣਾ। ਉਹਦੀ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ ਲੁੱਟੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸਲ੍ਹਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੌਮੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਇਹ ਜੋ ਸਾਡੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਹ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਨਾਂ *ਭਗਤ ਸਿੰਘ* ਸੀ। ਪਰ ਕੀ ਉਸ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਕਪਤਾਨ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਾਂਙ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ?

5

ਕਵੀਓਵਾਚ

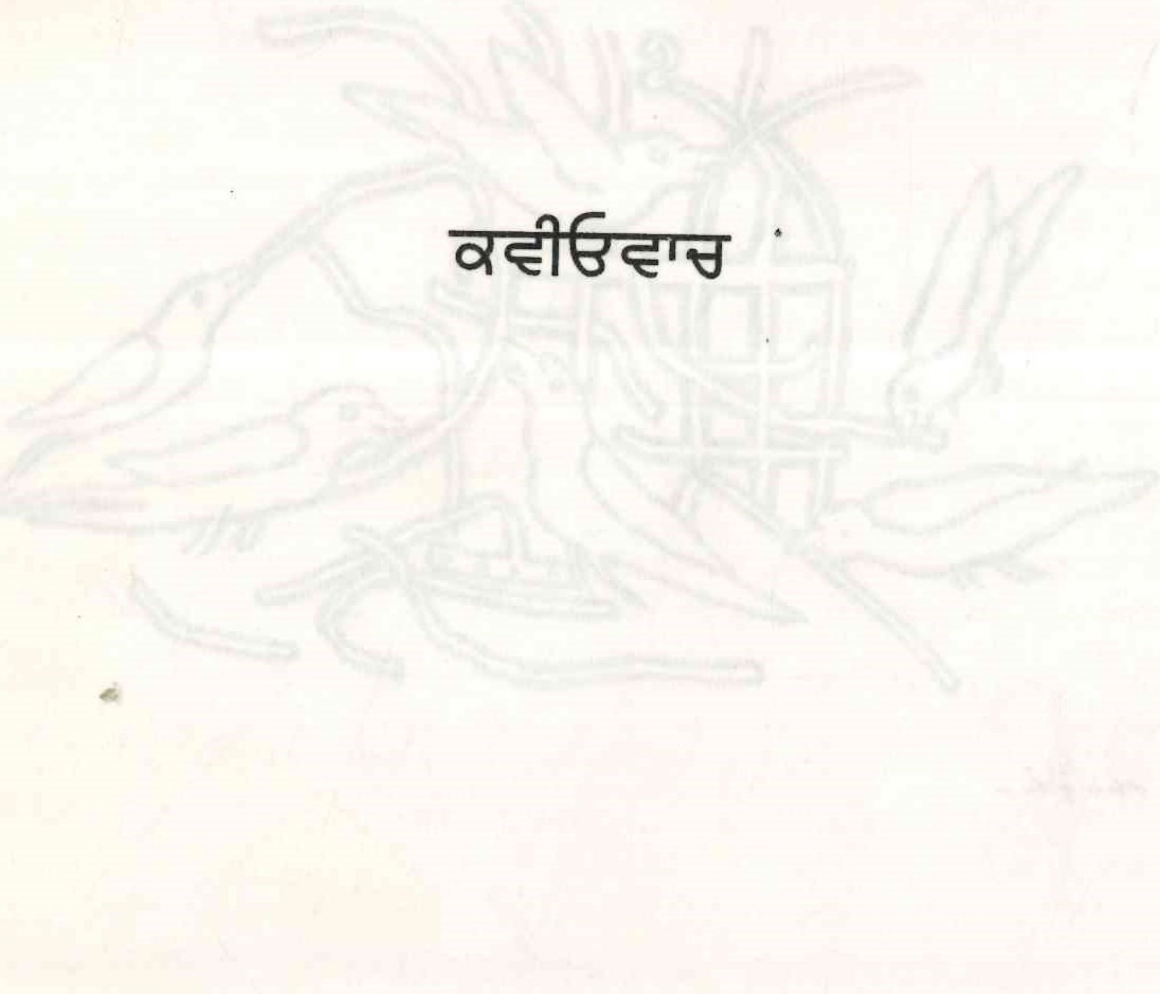

ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਐਸਾ ਕੰਪੀਊਟਰ ਹੈ, ਜੋ ਬਰੈਸ਼ਟ ਦੇ ਕਹਿਣ ਵਾਂਙ, ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ਼ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਨੰਤ ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਸ ਵਿਚ ਫ਼ੀਡ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਅਦਾ, ਤੱਕਣੀ ਜਾਂ ਛੂਹ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਵਿਚ ਔਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ *ਕੁੜੀ ਤੇ ਨੇਰ੍ਹੀ* ਕਵਿਤਾ ਆਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਦਿਲ ਤੇਜ਼ ਧੜਕਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਬਿਰਤੀ ਜਿਵੇਂ ਕਲਮ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਪਲ ਜਾਂ ਖ਼ੁਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲ਼ੇ ਦੀ ਕਲਮ।

ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੋਧ ਆਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤਾਂ ਕਾਗ਼ਜ਼ 'ਤੇ ਉਤਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। **ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ** ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੈਂ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਨਹੀਂ, ਕਿੰਨੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਨਜ਼ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਪਿਕਾਸੋ ਦੀਆਂ ਸਿਰ 'ਤੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਜਿਵੇਂ ਬਣੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਕਿੰਨੇ ਰੰਗ, ਕਿੰਨੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ, ਕਿੰਨੀਆਂ ਛੂਹਾਂ; ਜੋ ਕੈਨਵਸ ਚ ਆਈਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਆ ਕੇ ਨਿਕਲ਼ ਗਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਕੀ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ? ਓਵੇਂ ਹੀ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਦੀ ਪਤਾ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲ਼ੇ ਨੂੰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੁੜੀ ਤੇ ਨੇਰ੍ਹੀ ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੈਂ ਆਵਾਰਗੀ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨਾਲ਼ ਮੈਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਓਨੀ ਹੀ ਘਿਣ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ

ਯਾਦ ਨਾਲ਼ ਤਪੇ ਹੋਏ ਰਾਹਵਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਦੋਂ ਦੇ ਛਰ੍ਹਾਟਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਉਡੀ ਧੂੜ ਦੀ ਗੰਧ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਜਾਂ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਉਭਰਦਾ ਹੈ – ਇਕ ਹੱਥ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਆਧੁਨਿਕ ਇਮਾਰਤ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਦੁਮੇਲ ਤਾਈਂ ਬੀਆਬਾਨ ਤਪਦੀ ਧਰਤੀ।

ਓਥੇ ਮੇਰਾ ਮੇਲ਼ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਅਦਾਕਾਰਾ ਅਰਚਨਾ ਨਾਲ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਖ਼ਾਵੰਦ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ਼ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਜੀਅ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦੋਸਤ ਬਰੈਸ਼ਟ ਦੇ ਨਾਟਕ ਚਾਕ ਸਰਕਲ (ਪਰਾਈ ਕੁੱਖ) ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਤ੍ਰਿਕਾਲ਼ਾਂ ਵੇਲੇ ਬੈਠੇ ਜਹਾਨ ਭਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ। ਅਰਚਨਾ ਅਪਣੇ ਪਹਿਲਾਂ ਖੇਡੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਲੰਮੇ-ਲੰਮੇ ਡਾਇਲੌਗ ਐਕਟਿੰਗ ਕਰ-ਕਰ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਹੱਸ-ਹੱਸ ਦੋਹਰੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ। ਫੇਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਕ ਜਾਂਦੇ, ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਇਸ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਰਾਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਕਢ ਹੀ ਲੈਂਦੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਤਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦੀ ਹੁੱਟ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸੀ। ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਪੱਖਾ ਵੀ ਨਾ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਆਸਮਾਨ ਵਿਚ ਗਹਿਰ ਛਾ ਗਈ। ਅਰਚਨਾ ਦੇਵੀ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਚੁੰਨੀ ਬੰਨ੍ਹੀ, ਗੋਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੂਹਣੀਆਂ ਟਿਕਾਈ ਅਪਣਾ ਮੱਥਾ ਫੜੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਅਨ੍ਹੇਰੀ ਆਉਣ ਵਾਲ਼ੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਤ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ – ਏਸ ਨੇਰ੍ਹੀ ਦੀ ਕਸਰ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਵਾਧੂ ਦਾ ਗੰਦ। ਹੁਣੇ ਸੁੰਬਰ ਕੇ ਹਟੀ ਹਾਂ। ਇਹ ਵੀ ਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ! – ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਉਹਦੀ ਵਲ ਸਨ, ਪਰ ਨਜ਼ਰਾਂ ਖੰਭਾਂ ਨਾਲ਼ ਗਰਦ ਉੜਾ ਰਹੀ ਚਿੜੀ ਵਲ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ – ਅਰਚਨਾ, ਨੇਰ੍ਹੀ ਘੜੀ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਐ, ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਈ ਆ ਜਾਏ ਪਰ੍ਹਾਂ। ਨੇਰ੍ਹੀ ਆਊ, ਤਾਂ ਮੀਂਹ ਪਊਗਾ। ਜਾਨ ਤਾਂ ਰਤਾ ਸੌਖੀ ਹੋਏਗੀ। – ਨਾਲ਼ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੀ ਨਿੱਕੀ ਭਤੀਜੀ ਮੰਨੀ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਇਆ, ਜੋ ਨੇਰ੍ਹੀ ਤੋਂ ਏਨਾ ਡਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਝੁੰਗਲ਼ਮਾਟਾ ਮਾਰ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਣਾ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੋਚਿਆਂ ਜੋ ਤਸਵੀਰ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ

ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ – ਧੁੱਪ ਦੀ ਲੂਹੀ ਹੋਈ ਵੀਰਾਨ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਜ਼ਹਿਰਮਹੁਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਅੱਕ ਉੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਗਾਹੀ ਹੋਈ ਕਣਕ ਦੀ ਤੂੜੀ ਤੇ ਵਰੋਲ਼ਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਭਰੀ ਕਾਲ਼ੀ ਨੇਰ੍ਹੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੈ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸਾਡੇ ਟਿਕਾਣੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਅਮਲਤਾਸ ਦੇ ਰੁੱਖ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਰ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਖਿੜੇ ਅਮਲਤਾਸ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਪੀਲ਼ੇ ਫੁੱਲ ਬੜੇ ਸੁਹਣੇ ਲੱਗਣੇ। ਨੇਰ੍ਹੀ ਨੇ ਆਉਣਾ ਤੇ ਉਹਨੇ ਅਪਣੇ ਨਾਲ਼ ਇਹ ਸੁਹਣੇ ਫੁੱਲ ਵੀ ਉੜਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣੇ। ਮੈਨੂੰ ਪੀਲ਼ੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਲਿਬਾਸ ਵਾਲ਼ੀ ਔਰਤ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆਉਣਾ, ਜਿਹਨੂੰ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਚੁੰਮਿਆ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬਣਨ ਲੱਗੀ – ਮੰਨੀ ਨੇਰ੍ਹੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰਦੀ ਹੈ; ਅਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੰਦ ਪੈ ਜਾਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ। ਅਮਲਤਾਸ ਮੇਰੇ ਵਾਂਙ ਸੁਹਣੇ ਪੀਲ਼ੇ ਰੰਗ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ; ਟਾਹਣੀਆਂ ਟੁੱਟ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਨੇਰ੍ਹੀ ਨਾਲ਼ ਮੀਂਹ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾ ਬਣ ਗਈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲ਼ੀ ਕਵਿਤਾ। ਮੈਂ ਕਵਿਤਾ ਇੱਕੋ ਸਾਹ ਲਿਖ ਗਿਆ। ਦੁਬਾਰਾ ਪੜ੍ਹੀ। ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਹੋਰ ਪਾਏ – 'ਪੰਖੇਰੂ ਮਰ ਜਾਣਗੇ' ਅਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਚ 'ਇਹ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ'। ਇਸ ਸਤਰ ਨਾਲ਼ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਚਕ੍ਰ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕੁੜੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂ ਅਰਚਨਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜੀ ਤਬਦੀਲੀ ਤੋਂ ਭੈਅਭੀਤ ਹੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਨੇਰ੍ਹੀ ਤੇ ਮੀਂਹ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਅਭਿੰਨ ਤਬਾਹੀ ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋ ਗਏ।

ਅਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮਿਲ਼ਿਆਂ ਜੁਗੜੇ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸੁੱਖ-ਸੁਨੇਹੜੇ ਦੇ ਵੀ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕਦੇ ਮਿਲ਼ੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਵਾਂਗਾ। ਮੰਨੀ ਹੁਣ ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹਨੂੰ

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਉਹ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਏਗੀ, ਪਰ ਨੇਰ੍ਹੀ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਕੇ ਕੀ ਪਤਾ ਉਹ ਕੀ ਸੋਚੇ?

[1981

ਕੁੜੀ ਤੇ ਨੇਰ੍ਹੀ

ਇਹ ਕੁੜੀ ਨੇਰ੍ਹੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰਦੀ ਹੈ
ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ –
ਨੇਰ੍ਹੀ ਆਏਗੀ
ਸਾਰੇ ਗੰਦ ਪੈ ਜਾਏਗਾ
ਅਮਲਤਾਸ ਦੇ ਸੁਹਣੇ ਸੁਹਣੇ ਫੁੱਲ ਝੜ ਜਾਣਗੇ
ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਟਾਹਣ ਟੁੱਟ ਜਾਣਗੇ
ਪੰਖੇਰੂ ਮਰ ਜਾਣਗੇ

ਇਹ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ –
ਨੇਰ੍ਹੀ ਆਏਗੀ
ਨਾਲ ਬਰਖਾ ਲਿਆਏਗੀ
ਸਾਰੇ ਠੰਢ ਵਰਤ ਜਾਏਗੀ
ਅਮਲਤਾਸ ਦੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਚ
ਸਾਵਾ ਤਾਜ਼ਾ ਖ਼ੂਨ ਦੌੜੇਗਾ

ਅਗਲੀ ਰੁੱਤੇ
ਫੁੱਲ ਹੋਰ ਸੁਹਣੇ ਹੋਣਗੇ
ਹੋਰ ਗੂੜ੍ਹੇ ਪੀਲ਼ੇ
ਇਹ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ

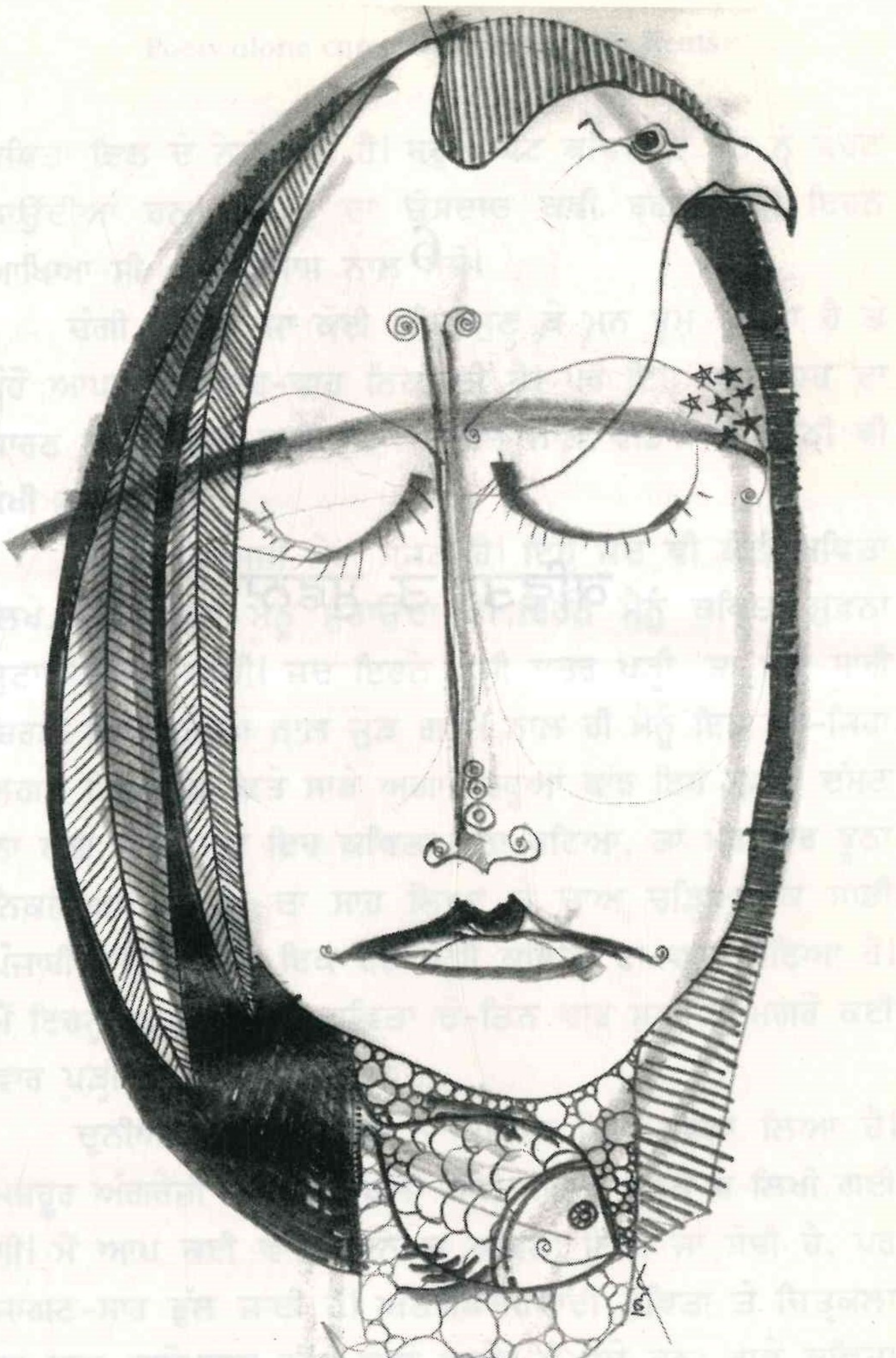

6

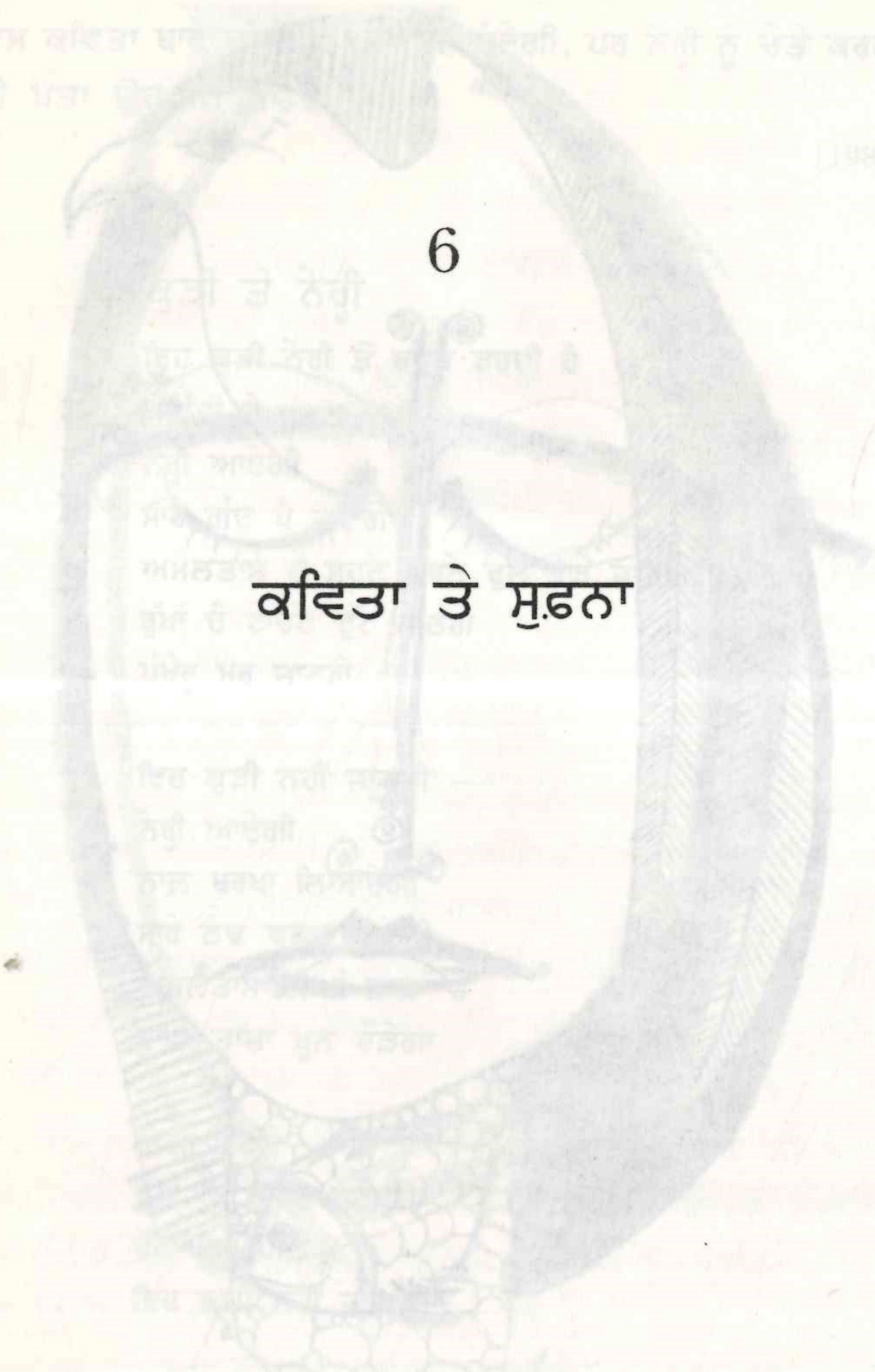

ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸੁਫ਼ਨਾ

Poesy alone can tell her dreams. – Keats

ਕਵਿਤਾ ਦਿਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਘਟ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਉਸਦਾਦ ਕਵੀ ਬਰੈਸ਼ਟ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ – ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਸੋਚੋ।

ਚੰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਗੀਤ ਸੁਣ ਕੇ ਮਨ ਝੂਮ ਉਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਪਮੁਹਾਰੀ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਨਿਕਲ਼ਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਦਾ ਕਾਰਣ ਲਭਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦਲੀਲ ਨਾਲ਼ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨੀ ਵੀ ਸੌਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਮਜ਼ਹਰ ਤਿਰਮਜ਼ੀ ਮੇਰਾ ਸੱਜਣ ਹੈ। ਇਹ ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੇ, ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਵਿਤਾ **ਸੁਫ਼ਨਾ** ਸੁਣਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਇਹਨੇ ਦੂਜੀ ਸਤਰ ਪੜ੍ਹੀ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਬਿਰਤੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ਼ ਜੁੜ ਗਈ। ਨਾਲ਼ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਡਰ-ਜਿਹਾ ਲਗਣ ਪਿਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਸਾਡੇ ਅਗਾਹਾਂਵਧੂਆਂ ਵਾਂਙ ਇਹ ਸੁਫ਼ਨਾ ਦੱਸਣ ਨਾ ਲਗ ਜਾਏ। ਜਦ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾ ਹਟਿਆ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਡਰ ਝੂਠਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਮੈਂ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਤੇ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਆਖ ਕੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਸੁਣੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ।

ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਹਰ ਬੋਲੀ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੁਫ਼ਨਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ **ਕੁਬਲਾ ਖ਼ਾਨ** ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਫ਼ਨੇ ਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਫ਼ਨੇ ਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਾਂ ਸੋਚੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਾਗਣ-ਸਾਰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਤਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਕਲਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਾਰੋਮਦਾਰ ਨੀਂਦ ਵਾਲ਼ੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਭਾਵੇਂ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਕਲਾ ਉੱਤੇ 'ਅੱਤਯਥਾਰਥਵਾਦ' ਦਾ ਠੱਪਾ ਨਾ ਵੀ ਲਾਈਏ, ਤਾਂ

ਵੀ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਫ਼ਨੇ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਅਤੇ ਨੀਂਦ ਵਾਲ਼ੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਵਿਚਾਲ਼ੇ ਓਹੀ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕਲਮ ਤੇ ਲਿਖੇ ਗੀਤ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਤਾਂ ਇਹੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰ ਬੰਦਾ ਸੁੱਤਿਆਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦੇ ਸੁਫ਼ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਨ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਝੇ ਦੀ ਸੁਆਣੀ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ – ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਸੁਫ਼ਨਾ ਵਾਚਿਆ...। ਫ਼ਰਾਇਡ, ਯੁੰਗ ਤੇ ਫ਼ਰੋਮ ਵਰਗੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਵੈਦ ਸੁਫ਼ਨਿਆਂ ਦਾ ਆਪੋ-ਅਪਣਾ ਮਤਲਬ ਕਢਦੇ ਹਨ। ਨੀਂਦ ਦਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਬੰਦੇ ਦੇ ਵੱਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਜਾਗਦਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਮਜ਼ਹਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਜਾਗਦੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਿਸਰਾ ਹੈ – *ਮੈਂ ਉਸ ਨੀਂਦਰ ਸੌਣਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਅਪਣੀ ਜਾਗ ਦਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਤੱਕਦਾ ਹੈ* । ਮਜ਼ਹਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਇਸੇ ਜਾਗਦੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨੇ ਅਪਣੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਇਹ ਇਸ ਪਾਸੇ ਪੈ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਨੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਵੀ ਜੌਨ੍ਹ ਬਰਜਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਮਿਸਟੀਫ਼ਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਤਾਣਾਪੇਟਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਮਾਜੀ ਤਬਦੀਲੀ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲ਼ੇ ਅਤੇ ਨਾ ਚਾਹਣ ਵਾਲ਼ੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਦੀ ਮਿਸਟੀਫ਼ੀਕੇਸ਼ਨ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ। ਸਮਾਜੀ ਤਰੱਕੀ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲ਼ਾ ਕਲਾਕਾਰ ਸਰਜਨ ਵਾਂਙ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਸੁੰਨ ਕਰਕੇ ਅਹੁਰ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ। ਮਸਤੀ ਵਾਲ਼ੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਬੜਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉਲਥਾ ਕੀਤਾ ਸੀ – *ਸਾਡੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਦਾ ਮੇਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ।* – ਹਲਵਾਰਵੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਿਸਰਾ ਹੈ – *ਮੈਨੂੰ ਸੁਫ਼ਨੇ ਹਰ ਥਾਂ ਆਉਂਦੇ ਨੇ।*

ਮਜ਼ਹਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਸਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਸੂਮੀਅਤ, ਬਗ਼ਾਵਤ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਇਲਮ ਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਫ਼ਨੇ ਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸੁਫ਼ਨਿਆਂ ਦਾ ਮੈਨੀਫ਼ੈਸਟੋ ਹੈ।

ਜੌਨ੍ਹ ਬਰਜਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਬੋਲੀ ਨਾਲ਼ ਗੱਲੋੜੀਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਸਾਡੇ ਏਨੇ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਨੇੜੇ ਨਾ ਤਾਂ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਰੱਬ। ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਾਹਰਗ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਕੇ ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਬਿਆਨਾਂ, ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਬੇਵਾਸਤਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਉਹਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ 'ਕੇਅਰਿੰਗ' (ਵਾਸਤਾ) ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਰਜਰ ਅਗਾਂਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਮੌਲਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਪਣੇ ਮੂਲ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਮੂਲ ਸਦਕਾ ਹੁਣ ਤਕ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਹੋਈ-ਥੀਵੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਇੰਜ ਮੌਲਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਇਹ ਵਾਪਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਿਰਫ਼ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਹਵੇਂ ਭਾਵ (ਹੋਣ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਣ ਦੇ) ਇਕਸੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਮਜ਼ਹਰ ਦੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸਾਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਮੂਲ ਵਲ ਲਜਾਂਦੀ ਹੈ – ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਆਦਿ-ਅਨੰਤ ਜਗਿਆਸਾ, ਜਿਹਦੇ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਹ ਅੱਜ ਤਾਈਂ ਅਪੜ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇੰਜ ਸੁਫ਼ਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ।

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਾਤ ਤੇ ਦਿਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ (ਪੈਰਾਡੌਕਸ) ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸੁਫ਼ਨੇ ਦੀ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਦੀ
ਦਿਨ ਕੰਧੀਂ ਆ ਚੜ੍ਹਿਆ

ਇਥੇ ਰਾਤ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਦਿਨ ਕੂੜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਆਖ਼ਰੀ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਵਜੂਦੀਅਤ (ਅਸਸਿਤ੍ਵਵਾਦ) ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਤਬਕਾਤੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਨਿਜਵਾਦ ਦਾ ਸਿਰਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਰਨਾ ਅਨੰਤ ਸੰਤਾਪ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਯਾਤੀ ਦੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਨਿਕਲ਼ਦੀ ਹੈ। ਗਯਾਨਾ ਦੇਸ ਦੇ ਕਵੀ ਮਾਰਟਿਨ ਕਾਰਟਰ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਕਵਿਤਾਵਾਂ
ਜਾਂ ਮਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ
ਜਾਂ ਅਣਜੰਮਿਆਂ ਲਈ
ਅਸੀਂ ਜੋ ਸੱਚੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ
ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜੰਮਣਾ ਪਏਗਾ
ਤੇ ਮੁੜ ਜੰਮਣ ਲਈ ਮਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ

ਮਜ਼ਹਰ ਦੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣ ਕੇ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਾਂਙ ਸਾਡੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਵੀ ਹਾਣੀ ਹਨ। ਮੂੰਹੋਂ ਦੁਆ ਨਿਕਲ਼ਦੀ ਹੈ - ਸ਼ਾਲਾ, ਸਾਡੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਕਦੇ ਨਾ ਮੁੱਕਣ...

ਸੁਫ਼ਨਾ

ਇਹ ਸੁਫ਼ਨਾ ਮੈਂ ਅੱਜ ਕੋਈ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਤੱਕਿਆ
ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਫ਼ਨਾ ਨਿੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਤਕਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।
ਇਹ ਸੁਫ਼ਨਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਸਕੂਲੇ ਪੜ੍ਹਿਆ

ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੀਂ ਲੁਕਦਾ ਲੁਕਦਾ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਪੌੜੀ ਚੜ੍ਹਿਆ।

ਇਸ ਸੁਫ਼ਨੇ ਦੇ ਚਾਨਣ ਕੋਲੋਂ ਘੋਰ ਹਨੇਰਾ ਡਰਿਆ
ਇਸ ਸੁਫ਼ਨੇ ਦੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਚਾਰੇ ਆਲਮ ਫਿਰਿਆ
ਜੋ ਨਹੀਂ ਤੱਕਣਾ ਉਹ ਤੱਕਿਆ
ਜੋ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨਾ ਉਹ ਸੁਣਿਆ।

ਇਸ ਸੁਫ਼ਨੇ ਦੀ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਦੀ
ਦਿਨ ਕੰਧੀਂ ਆ ਚੜ੍ਹਿਆ
ਇਸ ਸੁਫ਼ਨੇ ਦੀ ਰੀਤ ਅਨੋਖੀ
ਜਿਸ ਤੱਕਿਆ ਨਿਤ ਮਰਿਆ।

[illegible]

ਮਕਾਦ ਦੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ [illegible] ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਆਪ ਸਾਡੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਵੀ [illegible]। ਮੂੰਹੋਂ ਦੁਆ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ – ਰੱਬਾ, ਸਾਡੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਕਦੇ ਨਾ ਮੁੱਕਣ...

ਸੁਫ਼ਨਾ

ਇਹ ਸੁਫ਼ਨਾ [illegible]
ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਫ਼ਨਾ [illegible]
ਇਹ ਸੁਫ਼ਨਾ [illegible]

7

ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਆਸੀ ਕਵਿਤਾ

੭

ਪੈਤ੍ਰਿਕ ਸਿਆਸੀ ਸਿਧਾਂਤ

ਸਿਆਸਤੀ ਸਾਹਿਤ ਜਿੰਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਓਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਜੇ ਸੰਨ ਸੰਤਾਲ਼ੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸਾਹਿਤ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਈਏ, ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਬੜਾ ਥੋਹੜਾ ਬਚਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਿੱਧੜ ਬਹਿਸ ਕਰੀ ਜਾਣ ਨਾਲ਼ੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੇਚੀਦਗੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਅੱਜ ਵੀ ਸੰਨ ਸੰਤਾਲ਼ੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਓਸ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਰਦੂ ਲੇਖਕ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਮੁੱਦਾ ਜਾਂ ਸਹਿਜ (ਔਰਗੈਨਿਕ) ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀ ਏਨੇ ਹੀ ਸਚੇਤ ਤੇ ਹੱਸਾਸ ਸਨ, ਤਾਂ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ਼ਦੀ?

ਸੰਨ ਸੰਤਾਲ਼ੀ ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤ-ਚੀਨ, ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ, ਵੀਅਤਨਾਮ ਜੰਗ ਤੇ ਫਿਰ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਹਮਤ ਬਣ ਕੇ ਬਹੁੜਿਆ ਤੇ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਤੇ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ, ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲ਼ੇ ਦੀ ਤਿੱਕੜੀ ਨੇ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਹਿਰ ਢਾਇਆ, ਉਹ ਤਾਂ ਹਾਲੇ ਕਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਸੰਨ 84 ਦੇ ਸਾਕੇ ਨਾਲ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਕਿ ਕੌਣ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ? ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਗਾਹਾਂਵਧੂ ਅਖਵਾਉਣਾ ਫ਼ੈਸ਼ਨ ਸੀ। ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ-ਕਹਾਉਂਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਰੰਗ ਉਘੜ ਆਇਆ। ਹਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਵਰਤ ਕੇ ਖ਼ੂਬ ਕਲਮ ਆਜ਼ਮਾਈ।

ਸਾਹਿਤਕ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਫੈਲਸੂਫ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ਼ ਚਿੱਠੀ-ਪਤ੍ਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਏ ਇਸ ਭਰ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਸੰਸੇ

ਬਾਬਤ ਪ੍ਰੇਮ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ, ਉਹ ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

> ... 47 ਦੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਚ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਂਜ ਬਹੁਤਾ ਸਾਹਿਤ ਖਾਦ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਬਾਰੇ 'ਰੁਦਨ' ਤਰਸ ਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ਼ ਲਿਖਿਆ ਸਾਹਿਤ ਵਾਕਈ ਘਟੀਆ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਲੇ ਤਾਰੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਉਠ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਇਹਦੇ ਪਸਮੰਜ਼ਰ ਚ ਲਿਖੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਯਕੀਨਨ ਵਧੀਆ ਸਾਹਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ 47 ਦੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਰਕ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ। ਜਿਵੇਂ ਉਰਦੂ ਅਦਬ ਚ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਬੇਦੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ **ਲਾਜਵੰਤੀ** ਏ। ਪਰ ਹੰਗਾਮੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਕਵਿਤਾ ਪਹਿਲ ਕਰਦੀ ਏ, ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬੇ ਦਾ ਦਖ਼ਲ ਬਹੁਤਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਤੇ ਸੂਝ ਦਾ ਘਟ। ਸ਼ਊਰ ਦਾ ਦਖ਼ਲ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਨਾਲ਼ ਹੁੰਦਾ ਏ।...84 ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਿਆ। ਏਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾਂ।...ਓਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਲਾਇਆ ਦੋਸ਼ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮਾੜੇ ਦਿਨਾਂ ਚ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਵੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ 'ਪੰਜਵਾਂ ਜਣਾ' ਲਿਖੀ। ਪਰ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਏਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਬੁੜ੍ਹੇ [ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ] ਨਾਲ਼ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ ਕਿ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਏਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ਕਿ ਸਾਡੀ ਪਕੜ ਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ।...ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਚ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ, ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਸਮੰਜ਼ਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ। ਜਿਹੜੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ

ਦੋਸਤ ਇਹਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਉਹ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਲਗਦੇ ਨੇ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ ਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬੀਤਣ 'ਤੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲਗਦੀ ਏ। ਉਹਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਚੋਂ 50 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਲਭਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਚ ਲਭਦੇ ਨੇ। 47 ਦੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੇਰੇ ਅੱਜ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਚ ਵੀ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਨੇ। 84 ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤਾਂ ਹਾਲੇ ਜਾਰੀ ਨੇ। ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਏਡੀ ਕਾਹਲ਼ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਏ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਚ ਕਰਦਾ ਏ, ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਉਹ ਇਕ ਵਰ੍ਹੇ ਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰੋਲ ਤਾਂ ਮਾੜੇ ਸਹਾਇਕ ਜਿਹਾ ਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸਾਹਿਤਕ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪਿਛਲੇ 45 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਫ਼ਿਰਕੂ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਚ ਖੁੱਡੇ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ।...ਇਕ ਸਵਾਲ ਏਸ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਚ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਹੋ ਗਿਆ ਏ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੋਚ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਚੋਂ ਲਭਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਚ ਨਾਇਕ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਦਲੀਲ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਸ਼ਕ ਹੋਣਾ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣਤਾ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਨਾਤਸੀਵਾਦ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਅੱਗੇ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਵੀ ਡਬਲਯੂ. ਐੱਚ. ਔਡਨ ਨੂੰ ਵੀ ਆਖਣਾ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਯਹੂਦੀ ਜਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚਾ ਸਕੀ। ਸਪੇਨ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਵਾਲ਼ੇ ਕਵੀ ਜੌਨ੍ਹ

ਕੌਰਨਫ਼ਰਡ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਸੀ:

We can do nothing to ease that pain.
But prove the agony was not in vain.

ਛੇਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਧਵਰਗੀ ਨਿਪੁੰਸਕਤਾ ਨੂੰ ਰੁਮਾਨੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਰੁਜਹਾਨ ਚੱਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਤੇ ਮੀਸ਼ੇ ਨੇ ਲਿਖੀਆਂ ਸੀ। ਮੀਸ਼ੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ **ਚੀਕ ਬੁਲਬੁਲੀ** ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤੱਤੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲ਼ੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਗਤਾਰ ਵਰਗਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੋਰੀਲੀ ਕਵਿਤਾ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਸੀ।

ਕੁਝ ਇਨਸਾਨੀ ਹਾਲਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਨਾਟਕੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਤਲ ਦੀ ਗੋਲ਼ੀ ਨਾਲ ਦਮ ਤੋੜ ਰਹੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਫ਼ਿਲਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਫ਼ੋਟੋਗਰਾਫ਼ਰ ਸਾਹਮਣੇ ਧਰਮ ਸੰਕਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ – ਮਰ ਰਹੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਹਦੀ ਫ਼ੋਟੋ ਖਿੱਚਣੀ? ਵੀਅਤਨਾਮ ਜੰਗ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੋਟੋਗਰਾਫ਼ਰ ਡੌਨ ਮੈਕੁਇਲਿਨ ਦਾ ਇਹੀ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਮਰ ਰਿਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਝੋਰਾ ਹੈ। ਚੇ ਗੁਵਾਰਾ ਆਪ ਡਾਕਟਰ ਸੀ। ਜੰਗ ਲੜਦਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ: ਜਾਂ ਬੰਦੂਕ ਜਾਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਥੈਲਾ? ਉਹਨੇ ਬੰਦੂਕ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਅੱਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੁਦਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਵੈ ਨਾਲ਼, ਨਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲ਼ ਤੇ ਨਾ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ਼ ਕੋਈ ਕਮਿਟਮੈਂਟ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਕਾਣ ਦੇਣ ਆਈਆਂ ਚਲਿਤਰੀ ਤੀਵੀਂਆਂ ਹਨ। ਚੈਖੋਵ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ: ਕੋਈ ਮੁਹੱਬਤ ਵਿਚ, ਵੈਦਗੀ ਵਿਚ ਝੂਠ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੜਾ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਲਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕਦਾ।

ਪਰ ਅੱਜ ਤਾਂ ਝੂਠ ਦੀ ਚੜ੍ਹ ਮਚੀ ਹੋਈ ਹੈ।

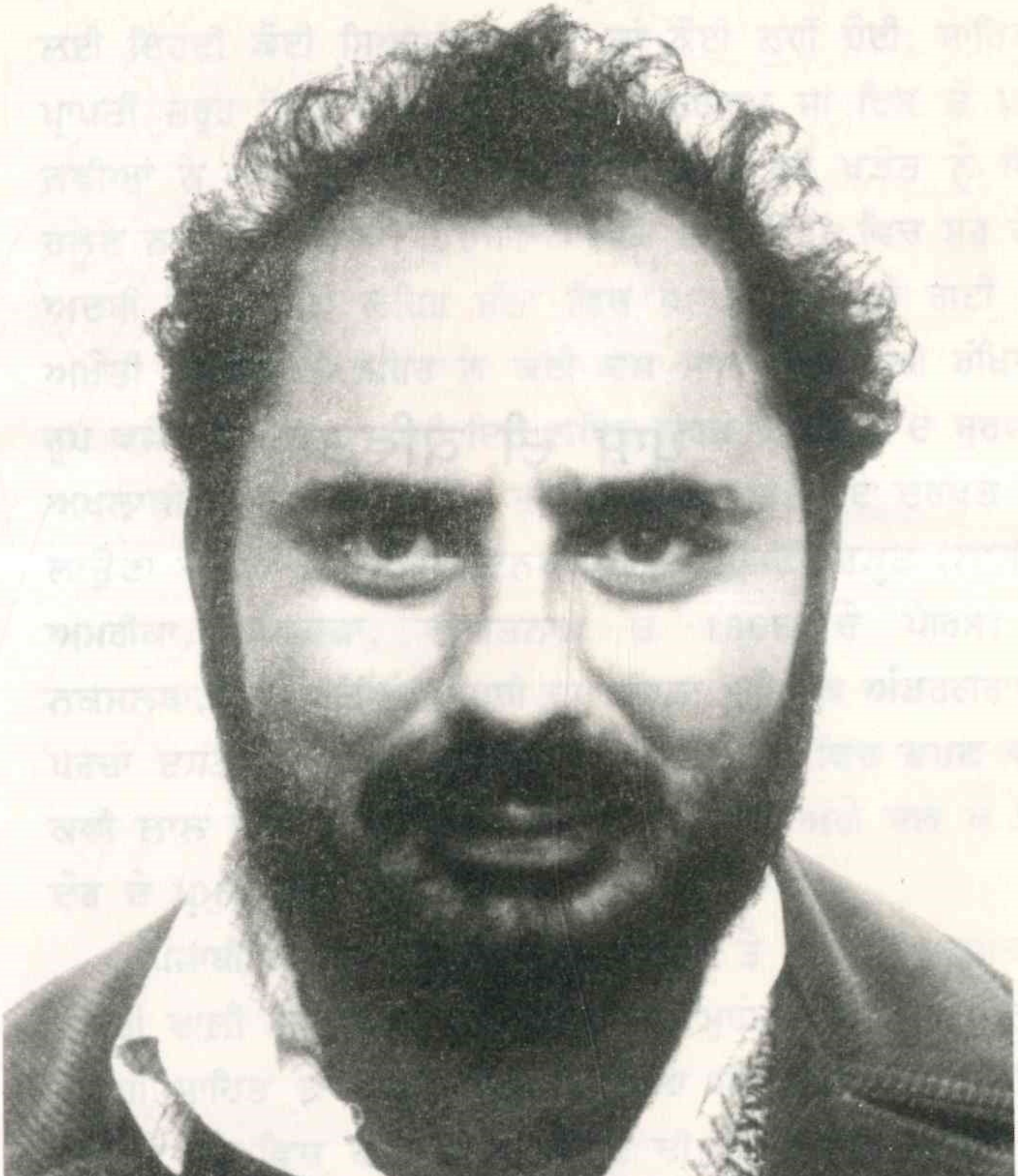

8

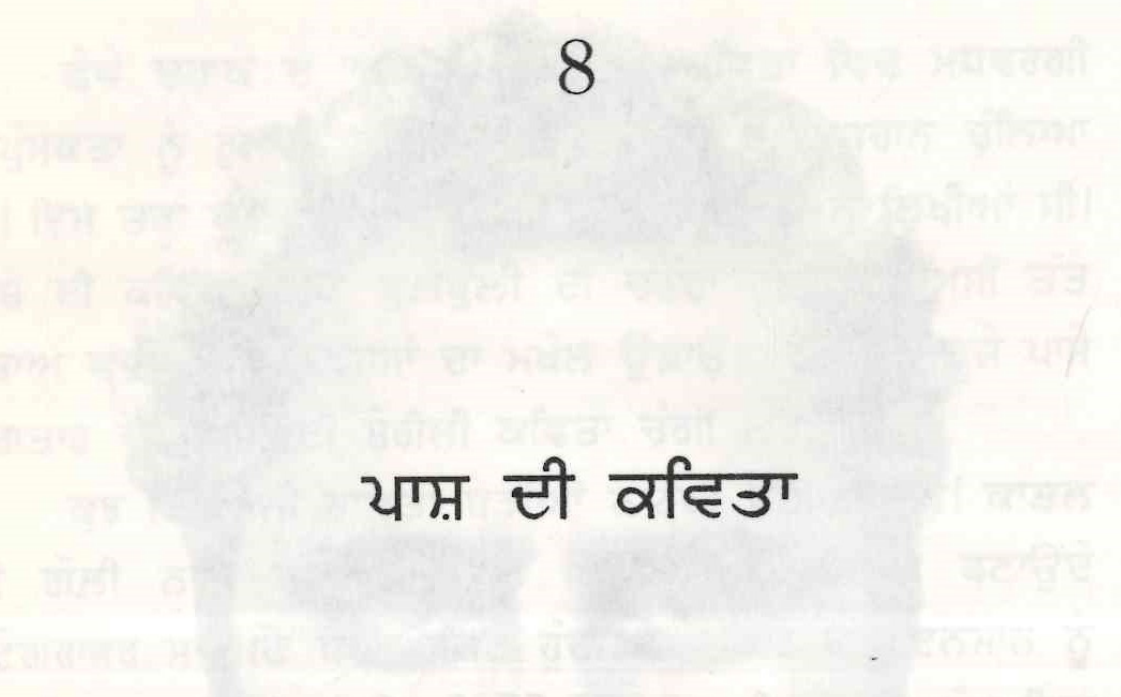

ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਸਾਡਾ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਹਿਜ ਅੰਗ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਬੰਗਾਲੋਂ ਧੂਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਦੀ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਰੇਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਈ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਖੜੋਤ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਹਲੂਣੇ ਨਾਲ਼ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸੰਨ 1936 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਦਬੀ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਲਹਿਰ ਸੱਠਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮੱਠੀ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਅਖੌਤੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਨੇ ਕੋਈ ਦਸ ਸਾਲ ਪਿੜ ਮੱਲੀ ਰੱਖਿਆ। ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਲਗਦੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਯੂਰਪ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਬੁਰਯਵਾ ਅਖ਼ਲਾਕੀ ਨਿਘਾਰ ਦੀ ਪਿਉਂਦ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਰੋਏ ਦਰਖ਼ਤ ’ਤੇ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ (ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ, ਅਫ਼ਰੀਕਾ, ਵੀਅਤਨਾਮ ਤੇ 1968 ਦੇ ਪੈਰਿਸ) ਤੇ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਹਿਤਕ ਅੰਡਰਗਰਾਊਂਡ ਪਰਚਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਛਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲ਼ੇ ਕਵੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ, ਪਾਸ਼, ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਮੰਨੇ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰੀਤ ਚਾਲੂ ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਨਾਬਰੀ ਵਾਲ਼ੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੌਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਹਦਾ ਸਿਖਰ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਚੱਲੀ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਿਰੀ ਨਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਅਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਦਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਵੀ ਸੀ। ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰ ਨੇ ਲਹੌਰੀ, ਰਾਮ ਪ੍ਰਦੇਸੀ, ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਯੂਥਪ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ, ਮਹੈਣ ਸਿੰਘ ਅਨਪੜ੍ਹ,

ਤੇ ਗੁਰਦਾਸ ਰਾਮ ਆਲਮ ਵਰਗੇ ਕਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਪਰ *ਗ਼ਦਰ ਗੂੰਜਾਂ* ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ *ਫੁਲਵਾੜੀ* ਪਰਚੇ ਦੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਤਕ (ਸੰਨ 1955) ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁੱਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।

ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਦਰਮਿਆਨੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਸੀਮਿਤ ਰਿਹਾ। ਸਿਰਫ਼ ਨਵਾਂ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਇਸ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗ਼ਰੀਬ ਜੱਟਾਂ ਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਾਹਿਤ ਦਿਸਣ ਲੱਗੀ। ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਨਵੀਆਂ ਤਸ਼ਬੀਹਾਂ, ਇਸਤਿਆਰਿਆਂ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸਲੋਂ ਲੁਕੀ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੇਂਡੂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਿਲ, ਪਾਸ਼ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ। ਭੁੱਖ, ਨੰਗ, ਕੰਗਾਲੀ ਦਾ ਸਪਾਟ ਬਿਆਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ; ਪਰ ਖੇਤ ਦੀ ਵਤਰ ਭੋਇੰ, ਕੰਡੇ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ, ਕੋਠਿਆਂ ਉਪਰ ਸੁੱਕਦੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਛੱਲੀਆਂ, ਬੋਹਲ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਭੁੱਖੇ ਕਾਮਿਆਂ, ਸਿਕਲੀਗਰਾਂ, ਪੰਡੋਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤੀ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ਼ ਤਾਲ ਦਿੰਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਈ। ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿਥੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਓਥੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸਮਾਜੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਬਹੁਵਿਧਤਾ ਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਸਟੇਜੀ ਤੇ ਕਿਤਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਝੂਠੀ ਵੰਡੀ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਸਾਹਿਤ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸਾਹਿਤ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ। ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਜਲਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਦਬੀ ਮੁੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਤੇ ਅਦਬੀ ਮੁੱਲ ਵਾਲ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ

ਪਿੰਡ ਦੀ ਗੱਲ ਉਦਾਸੀ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਲ ਤੇ ਪਾਸ਼ ਨੇ ਵੀ। ਪਰ ਦਿਲ ਤੇ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਤਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖ਼ਾਨੇ ਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦਿਲ ਤੇ ਪਾਸ਼ ਦਾ ਪਾਠਕ ਘਟੋਘਟ ਸਕੂਲ ਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਰਸੇ ਚ ਮਿਲੀ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਦੀ ਰੀਤ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ। ਖੁਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਬੀਮਾਰੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ। ਪਰ ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਇਹਦਾ ਪਤਾ ਲੋਹਕਥਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਓਦੋਂ ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਆਪ-ਸਜੇ ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

> ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰੂਪ ਜੇ ਹੁਣ ਨਾ ਬਦਲਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਇਹ ਕੇਵਲ ਦਿਮਾਗੀ ਹੱਥਰਸੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਏਗੀ। ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹੁਣ ਆਮ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਵੱਲ ਪਰੇਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਕੇਵਲ ਮੁੱਠੀਭਰ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਵਾ ਹੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹਦਾ ਦੂਰ ਦਾ ਵੀ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ।
>
> – ਰੋਹਲੇ ਬਾਣ, ਜਨਵਰੀ 1972

ਪਾਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਪੱਛਮੀ ਤਰਜ਼ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਉਭਰਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਓਸੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਾਸ਼ ਇਹ ਸਵਾਲ ਆਪ-ਸਜੇ ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ? ਦਰਅਸਲ ਪਾਸ਼ ਇਹ ਸਵਾਲ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੇ ਅਪਣੇ ਨਾਲ਼ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਵਾਲ ਪਾਣ ਵਾਲ਼ੇ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦਾ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ! ਪਾਸ਼ ਨੇ

ਆਪ ਸਛੰਦ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ (ਗੀਤ, ਬੋਲੀਆਂ ਵਗ਼ੈਰਾ), ਪਰ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਇਹਦੀ ਤੀਸਰੀ ਕਿਤਾਬ *ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ* (1978) ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾਦ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਜਿਥੇ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਨਿਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤੰਗੀ, ਚਿੰਤਕ ਬੇਵਸੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸੀ; ਓਥੇ ਇਹ ਉਸ ਸਾਹਿਤਕ ਸੀਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਹਦਾ ਇਹਨੇ ਆਪ-ਸਜੇ ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ 'ਕਾਮਰੇਡ ਨਾਲ਼ ਗੱਲਬਾਤ' ਕਰਕੇ ਵੀ। ਇਹ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਦਰਅਸਲ ਸਮੁੱਚੀ ਸਤਾਲਿਨਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ਼ ਕੀਤਾ ਏਕਾਲਾਪ ਹੈ।

1978 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1988 ਤਕ ਦੇ ਪੂਰੇ ਦਹਾਕੇ ਚ ਪਾਸ਼ ਕੋਲ਼ੋਂ ਕੁਝ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹੀ ਲਿਖ ਹੋਈਆਂ। ਇਹਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ 13 ਜੂਨ 1982 ਦੀ ਅਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਚ ਆਪ ਹੀ ਦਸਦਾ ਹੈ:

> ਚਾਰ ਜਨਵਰੀ 1974 ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ
> ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕਿਸ ਰਉਂ ਵਿਚ
> ਲਿਖਿਆ ਸੀ – 'ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਕਦੀ ਵੀ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ।'
> ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆਇਆਂ ਛੇ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ
> ਹਨ, ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਜਿਹਾ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ
> ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਹੋ ਈ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕੇਵਲ ਹੋਇਆ
> ਇਹ ਕਿ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਬਦਲ
> ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵੀ
> ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਫ਼ਿਤਰਤ ਅਤੇ
> ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੋਣਾ ਹੀ ਬਾਕੀ
> ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਸਿਸ ਹੈ।
> ਦੇਹ ਨੂੰ ਲੱਗੇ ਵੈਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਹੁਣ ਥੋਹੜੀ ਹੀ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਸੋਗ ਦਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ
ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਇਹ ਪਿਛਲੇ ਛੇ ਸਾਲ ਮੈਂ
ਕਦੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।
ਇਹੀ ਢਾਰਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।
ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ! ਜੋ ਕਦੇ ਵੀ ਕਲਮ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਨਜ਼ਮ
ਤਰਾਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਗੱਲ ਹੋਈ ਨਾ? ਆਖ਼ਰ ਕਵਿਤਾ
ਲਿਖਣਾ ਕੁੱਤੀ ਦਾ ਸੂਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ!

ਹਰ ਚੰਗਾ ਕਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹਦੀ ਇਹ ਖ਼ਾਹਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਚੁੱਪ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਹਰ ਕਵੀ ਦੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵੀ। ਪਾਸ਼ ਵਰਗਾ ਪ੍ਰਤਿਭਵਾਨ ਹੀ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਲਮ ਨਾਲ਼ ਧੱਕਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹਦੇ ਤਖ਼ਲੀਕੀ ਅਮਲ ਬਾਰੇ ਇੱਕੋ ਇੰਟਰਵੀਊ ਮਿਲ਼ਦਾ ਹੈ, ਜੋ *ਸੰਦਰਭ* ਨਾਂ ਦੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ 1978 ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਅਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਸ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇਹਨੇ ਥੋਹੜੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖੀਆਂ। ਦਰਅਸਲ ਪਾਸ਼ ਦਾ ਘੇਰਾ ਇੱਕੋ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਬੜਬੋਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹਦੀ ਸੂਖਮ ਕਵਿਤਾ ਘਟ ਸਮਝ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੰਨੀ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲਗਦੀ ਹੋਏਗੀ। ਜ਼ਾਤੀ ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਟੱਲ ਹਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲ਼ੀ ਬੜਬੋਲੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਹਰ ਚੰਗਾ ਕਵੀ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿਕ ਮਿਥ ਸਿਰਜਦਾ ਤੇ ਨਾਲ਼ੋ-ਨਾਲ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ
ਹਾਰਨ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਅਣਖੀ ਜਿਵੇਂ
ਵੈਰੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚ ਤੱਕਦਾ ਹੈ

ਮੈਂ ਨਿੱਕੀ-ਨਿੱਕੀ ਲੋਅ ਵਿਚ
ਕਿਰ ਗਈ ਗਾਨੀ ਵਾਂਗ
ਟੋਹ-ਟੋਹ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਲਭਣਾ ਹੈ...

ਏਸੇ ਇੰਟਰਵੀਊ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਪਾਸ਼ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਅਖਵਾ ਕੇ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਆਰ ਵਰਗੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਇਹ ਅਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅੰਗ ਏਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਕਸਲੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਸੁਰ ਮੇਲੀ ਰਖਣ ਦੀ ਇਹਦੀ ਕੋਈ ਮਜਬੂਰੀ ਸੀ। ਜੁਝਾਰ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦਾ ਬੰਧੇਜ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ਼ੋਂ ਕਿਤੇ ਘਟ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਆਖਦੇ ਕਿ ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਔਰਤ ਇਨਕਾਲਬ ਦੇ ਰਾਹ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। (ਉਂਜ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਮੈਂ ਹੁਣ ਵਿਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ' ਛਪਣ ਵੇਲੇ ਇਹਦੇ ਔਰਤ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਕਰਕੇ ਕਰੜੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਹੋਈ ਸੀ।) ਇਹਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ ਕਦੇ ਵੀ ਕਾਤਲਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਚ ਨਹੀਂ ਭੁਗਤ ਸਕਦੀ। ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਾਹ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰਾਹ ਚੋਂ ਨਿਕਲ਼ਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਕਵਿਤਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ 'ਤੇ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਇਹ ਹਰ ਕੋਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਸਿਆਸੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਔਗੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਰੂਸੀ ਤੇ ਚੀਨੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ ਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਸੋਚਣ ਵਾਲ਼ੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪਾਸ਼ *ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ* ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਕਮਲਾ ਦਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਨਾਲ਼ ਜੇ ਸਾਵਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ, ਤਾਂ ਪਾਸ਼ ਵਰਗਾ ਕਵੀ ਉਹਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਚ ਕਿਵੇਂ ਘੜ ਸਕਦਾ ਸੀ?

ਪਾਸ਼ ਮਗਰੋਂ ਛਪੇ ਕੁਝ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨੂੰ 'ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ

ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਕਵੀ' ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਰਥਿਕ ਤਬਕਾਤੀ ਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਰਖਣ ਨਾਲ਼ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਿਰੇ ਦੀ ਸਿੱਧੜ ਆਲੋਚਨਾ ਹੈ। ਇਤਾਲਵੀ ਮਾਰਕਸੀ ਚਿੰਤਕ ਅਨਤੋਨੀਓ ਲੈਬਰੀਓਲਾ ਨੇ ਮਾਰਕਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਖ਼ਾਨਿਆਂ ਚ ਰਖਣ ਵਾਲ਼ਿਆਂ ਨੂੰ 1908 ਵਿਚ ਘਰੇਸਣੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ:

> ਮੂਰਖ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ਼ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ
> ਖਾਤਾ ਬਣਾ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਆਖ਼ਰ ਦਾਂਤੇ ਦੀ ਕਿਰਤ
> *ਡੀਵਾਈਨ ਕੌਮੇਡੀ* ਨੂੰ ਕਪੜੇ ਦੇ ਟੋਟਿਆਂ ਦਾ ਵਹੀਖਾਤਾ
> ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਵੇਚ ਫ਼ਲੋਰੈਂਸ ਦੇ
> ਠੱਗ ਵਪਾਰੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਕਮਾਈ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।

ਮਾਰਕਸ ਦਰਅਸਲ ਆਰਥਿਕ ਬੁਨਿਆਦ ਤੇ ਉਸਾਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਧ-ਪੱਧਰਾ ਨਹੀਂ। ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕੁਝ ਮਰਲੇ ਖੱਤਿਆਂ, ਹਾੜੀ ਸੌਣੀ ਦਾ, ਪਟਵਾਰੀ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹ ਕਰਾੜ ਦੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਵਹੀਆਂ ਚ ਦਰਜ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ; ਸਗੋਂ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਬੰਦੇ ਦੀ ਰੂਹ ਦਾ, ਇਹਦੇ ਨਿਤ ਦੇ ਜੀਣ ਦੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸਨ; ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਮਿਸਰਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਕਿਸਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸ਼ਾਇਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅੱਥਰਾ ਰੋਹ ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸ਼ੋਖ਼ ਪਹਿਲੂ ਸੀ। ਇਸ ਰੋਹ ਨੂੰ ਜ਼ਾਤੀ ਦਹਸ਼ਤਪਸੰਦ ਚਾਰੂਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਚਲੇ ਅਖੌਤੀ ਕਲਚਰਲ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ਼ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਓਦੋਂ ਪਾਸ਼ ਨੂੰ, ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲੂਹਣ ਵਾਲ਼ੀ ਅਤੇ

ਕਤਲ ਕਰਨ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪਾਸ਼ ਓਦੋਂ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਗ਼ਾਲਿਬ ਤੇ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਦਾਹੜੀ ਨੌਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਓਨੇ ਹੀ ਵੱਡੇ ਕਵੀ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ "ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਉੱਗੀ ਥੋਹਰ ਵਰਗੀ ਲਾਸ਼" ਦਸਦਾ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਗਾਹਲੀ-ਗਲੋਚ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹਨੇ 1973 ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਆਪ-ਸਜੇ ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਓਸੇ ਖੁਲ੍ਹੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰੋਹ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਉਭਰਿਆ ਅੰਨ੍ਹਾ ਗ਼ੁੱਸਾ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਏਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਸਿੱਧੜ ਆਲੋਚਕ ਚਾਰੂਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਗਾਹਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸ਼ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੁਹਜ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਖਦੇ ਹਨ - "ਗ਼ੁੱਸੇ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ਼ ਲਾਲ ਸੁਰਖ਼ ਹੋਈ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਸੁਹਜ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪੁੱਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ"। ਲੋਹਕਥਾ ਵਿਚਲੀਆਂ **ਰਾਤ** ਨੂੰ ਤੇ **ਬਰਸਾਤ** ਵਰਗੀਆਂ ਸੁਹਜੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ?

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੜ੍ਹਨ-ਪੜ੍ਹਾਣ ਸਾਰਾ ਛਡ ਕੇ ਜੱਟ-ਬੂਟਾਂ ਨਾਲ਼ ਯਾਰੀ ਲਾਈ ਸੀ। ਪਾਸ਼ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਚ ਗੱਲ ਉਲਟੀ ਹੋਈ। ਹੁਣ ਜੱਟ-ਬੂਟ ਆਪ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਕਲ ਨਾਲ਼ ਦੋਸਤੀ ਪਾ ਕੇ ਅਪਣੀ ਹੋਣੀ ਆਪ ਅਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈਣ ਲਈ ਜੂਝਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਇਹਦੀ 'ਡੱਬ ਚ ਸੁਫ਼ਨੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡਰਦਾ'। ਪਾਸ਼ ਦਾ ਇਕਦਮ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੂਹਾ ਤਾਰਾ ਬਣਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿਆਰ ਤੋੜੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਬਣਾਏ। ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਵੈਨਗਾਗ ਵਾਂਙ ਪਾਸ਼ ਕਾਲੀਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਸਜੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਲਿਬੜੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਸਣੇ ਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅੱਥਰਾ ਬਾਲ ਸੀ, ਲਾਡਲਾ ਬੱਚਾ; ਜਿਹਨੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੱਦ ਪੁਗਾਈ। ਨਵੇਂ ਉਭਰਦੇ ਕਵੀ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਰੀਸੇ ਓਸੇ ਪੈਗ਼ੰਬਰੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਲੱਗੇ, ਪਰ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਏ। ਲੋਹਕਥਾ ਵਿਚਲੀ ਕਵਿਤਾ **ਕਾਤਲ** ਪਾਸ਼ ਦੀ

ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ। ਓਦੋਂ ਇਹ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਜਾਣ ਕੇ ਕਿਤਾਬ ਚ ਪਾਈ ਗਈ ਸੀ।

ਵਾਲਟਰ ਬੈਂਜਾਮਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਨਾਇਕ ਚੰਗਾ ਸੋਚਵਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਲੋਹਕਥਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਨਾਇਕ ਦੀ ਸੋਚਵਾਨ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਲੋਹਕਥਾ ਦਾ ਲੜਾਕਾ ਮੁੰਡਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਗਾਹਲਾਂ ਕਢਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨਾਲ਼, ਅਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ਼, ਅਪਣੇ ਵਰਗਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੜੰਗੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਗੋਰਖੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਰਲਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੰਸਕ, ਤਨਹਾ, ਸਪਾਟ, ਕੁਹਜਾ, ਕਲੇਸ਼ ਭਰਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤ-ਵਿਹੂਣਾ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਮੱਗ੍ਰ ਰੂਪ ਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਦਾ ਟੁਕੜਿਆਂ ਚ ਮਿਥਯ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਅਪਣੇ ਅਸਲ ਰੰਗ ਵਿਚ ਤੇ ਸਮੱਗ੍ਰਤਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ।

ਕਿਸੇ ਦੇ ਤੁਰ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਉਹਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਹਰ ਵਾਰਦਾਤ ਏਨੀ ਠੋਸ ਤੇ ਯਕੀਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਛੁਹ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਲਈ ਪਾਸ਼ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹਰ ਅੱਖਰ ਅਹਿਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਉਂ ਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਲਿਖੇ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਇਹਦੇ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਮਾਅਨੇ ਲਭਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

II

ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਦੋ ਦੌਰ ਹਨ – ਪਹਿਲਾ ਯੁਯੁਤਸਾ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਜਗਿਆਸਾ ਦਾ। ਇਹਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚ ਯੁਯੁਤਸਾ ਹੈ ਤੇ ਤੀਜੀ ਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਕਿਤਾਬ ਚ ਜਗਿਆਸਾ। ਆਖ਼ਰੀ ਕਿਤਾਬ ਬਾਰੇ ਪਾਸ਼

ਆਪ ਹੀ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦੇ 'ਰੋਹ ਦਾ ਕਥਾਰਸਿਸ ਤੇ ਰਫ਼ ਐਕਸਪੀਰੀਐਂਸ' ਹੈ। ਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਜੂਝਦਿਆਂ ਲਿਖੀ ਗਈ – 1) ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, 2) ਸਹੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ 3) ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਠੰਢੇਪਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਮਸਲ੍ਹੇ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਬੜੇ ਡੂੰਘੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਸਲ੍ਹੇ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਾਠਕ ਦੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ!

ਪਾਸ਼ 'ਮਰਣਊ ਬੁਰਯਵਾ' ਸੁਹਜਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਸੰਵਾਦ ਕਰਦਿਆਂ 'ਅਸੀਂ' ਬਣ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਦੀ ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਕੀਤੀ ਵਡਿਆਈ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਹਨੇ ਅਪਣੀ ਹੀ ਧਿਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਅੱਖਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਬਾਰੇ ਇਹਦੀ ਚੁੱਪ ਹੋਰ ਵੀ ਰੜਕਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਦਿਲ ਪਾਸ਼ ਨਾਲ਼ੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ਼ ਘਟ ਸਮਰੱਥ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਹੈ, ਪਰ ਇਹਦੇ ਹਰ ਕਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਆਪੋ ਅਪਣਾ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਇਹਦੀਆਂ ਅਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਹਨ – ਚਿੱਠੀਆਂ, ਡਾਇਰੀ, ਫੁਟਕਲ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ। ਇਹ ਆਪ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੋਮਾ 'ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ' ਹੈ, ਜਿਸ ਪਿੱਛੇ ਦਰੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਗਾਥਾ ਵੀ ਹੈ; ਪਰ ਫ਼ਰਕ ਰੋਹ ਭਰੇ ਆਵੇਗ ਦੇ ਬਲ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਵੇਗ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਦਿਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਰ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਨਕਸਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਨਾਂਹਪੱਖੀ ਰੂਪ ਆਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ਼ ਦਿਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿਣ ਬਾਰੇ ਮੁੜ ਤੋਂ ਸੋਚਣਾ ਪਏਗਾ। ਪਾਸ਼ ਵਾਲ਼ਾ ਰੋਹ ਬਾਕੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਧੀਰਜ ਤੇ ਸੰਜਮ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਅਪਣਾਈ ਰੱਖਿਆ।

ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ **ਪ੍ਰਤੀਬਧਤਾ** ਦਾ ਇੱਕੋ ਮਿਸਰਾ ਇਹਦੇ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ: 'ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਸੱਚੀਮੁੱਚੀਂ ਦਾ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।' ਇਹ ਸੱਚੀਮੁੱਚੀਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ (ਤਕਨੀਕ) ਹੈ, ਇਹੀ ਇਹਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਔਡਨ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾ ਸੁਹਜ ਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਇੱਛਾ ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੋਝੀ ਚੋਂ ਵੀ ਕਿ ਸੁਹਜ ਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਟੱਕਰ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਦੇ ਸੁਹਜ ਤੇ ਸੱਚ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ; ਜੇ ਕਿਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨਜਿੱਠੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ **ਇਨਕਾਰ** ਹੈ:

> ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਆਸ ਨਾ ਕਰਿਓ
> ਮੈਂ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤ ਹੋ ਕੇ*
> ਤੁਹਾਡੇ ਚਗਲੇ ਹੋਏ ਸਵਾਦਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ
> ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਆਸ ਨਾ ਰੱਖਿਓ
> ਕਿ ਮੈਂ ਖਰਗੋਸ਼ ਵਾਂਗ
> ਰੋਹੀਆਂ ਦੀ ਕੂਲੀ ਮਹਿਕ ਨੂੰ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਸੁੰਘਾਂ
> ਮੈਂ ਹਰ ਕਾਸੇ ਨੂੰ ਜੋਤਾ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਬਲਦ ਦੇ ਵਾਂਗ
> ਖੁਰਲੀ ਉੱਤੇ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਕੇ ਟਕਰਿਆ ਹਾਂ

ਇਸ ਬੰਦ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਜੋਸ਼ ਦੇ ਕਹਿਣ ਵਾਂਙ ਪਾਸ਼ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜਗਮਗ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਾ-ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਅਪਣੇ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਪਾਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਖਰਵੇ ਸੱਚ ਨੂੰ 'ਜੜ੍ਹੋਂ ਫੜ ਕੇ ਵਗਾਹ ਸੁੱਟਣ' ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਚ ਮੁੜ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੋਹੀ ਦੀ ਕੂਲੀ ਮਹਿਕ ਨੂੰ ਖਰਗੋਸ਼ ਵਾਂਙ ਸੁੰਘਣ ਦਾ

---

* ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੂਲ ਨੁਸਖ਼ੇ ਵਿਚ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤ ਹੈ।

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਜਾਂ ਨਕਸਲਵਾਦ ਨਾਲ਼ ਕੀ ਵਿਰੋਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ, ਇਹ ਬਿੰਬ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਖਰੂਵੇਪਨ ਨਾਲ਼ ਮੇਲ਼ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਇਹ ਖਰੂਵਾਪਨ ਹੀ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਇਹ ਖਰੂਵਾਪਨ ਇਹਦੀ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਚ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਹਦਾ ਨਖੇੜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਚੇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ - ਜੂੰਆਂ ਦਾ ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ, ਬਿਆਈਆਂ ਦਾ ਭੂਗੋਲ, ਧੂੰਨੀ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ, ਗਾਉਂਦੀ ਭਾਫ ਦੀ ਗੁੱਛੀ, ਪਰਬਤ ਦਾ ਪੜੁੱਲ, ਟਪੂੰ ਟਪੂੰ ਦੀ ਉਮਰ, ਚੀਜ਼ਾਂ ਚੋਂ ਉਠਦੀ ਅੱਨ੍ਹੇਪਣ ਦੀ ਭਾਫ਼, ਕਪੜਿਆਂ ਹੇਠਲੀ ਡੋਰ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸਿਰਾ ਗੁਟਘੜੀ ਨਾਲ਼ ਬੱਝਣ ਵਰਗੇ ਬੇਮਤਲਬ ਤੇ ਖਰੂਵੇ ਧੁਨੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਵਿਕ ਮਨਤਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਪਣੀ ਸੱਚੀਮੁੱਚੀਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪਾਸ਼ ਨੇ ਕਿਸੇ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਸੀ:

> ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਕ ਸੀਮਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ
> ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਤੇ ਫੈਲਾਉ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੇਵਲ ਤਲਵੰਡੀ
> ਸਲੇਮ ਤੇ ਇਸ ਦੁਆਲੇ 20 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅਰਧ-ਵਿਆਸ
> ਦੇ ਘੇਰੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵੇਗ ਦੀ ਹੀ ਪਕੜ ਹੈ।
>
> [ਦਰਸ਼ਨ ਬੁਲੰਦਵੀ ਨੂੰ 1 ਅਗਸਤ 1982 ਦੀ ਚਿੱਠੀ

ਸੱਚਮੁੱਚ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਪਾਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸ਼ ਐਸੇ ਰਸੋਈਏ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਂਡੇ ਦੇ ਖੋਲ ਦੀ ਭੁਰਜੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਮਾਹਰ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਬੜਾ ਹਿੰਸਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਸ਼ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਵੀ ਹਿੰਸਕ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੰਸਾ ਖ਼ਾਤਰ ਹਿੰਸਾ ਨਹੀਂ, ਜਵਾਬੀ ਹਿੰਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਿਲ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਨੇ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੌਰਾਂ

'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਵੰਗਾਰਨ ਵਾਲ਼ਾ ਕਵੀ ਪਾਸ਼ ਹੀ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਇਹਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਗਵਾਨ ਜੋਸ਼ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ 'ਕਰਾਮਾਤੀ ਸੁਹਜ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ - ਕਰਾਮਾਤੀ ਬਿੰਬ ਘੜਦੀ ਤੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚਿੜਾਉਂਦੀ [ਪਾਸ਼ ਦੀ] ਕਵਿਤਾ ਲਟਲਟ ਬਲ਼ਦੀ ਜੋਤ ਵਾਂਗ ਇਕ ਵੇਰ ਅਪਣੇ ਆਲ਼ੇਦੁਆਲ਼ੇ ਸਭ ਕੁਝ ਜਗਮਗਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। -ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ, *ਆਰਸੀ*, ਮਾਰਚ 1990. ਪਾਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਚਿੱਠੀ ਹੈ : ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚੂਟਕੀਆਂ ਨਹੀਂ ਵੱਢਦੇ ਥੱਬੇ ਭਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਦੀ Crudity ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੈ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਫੜਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਅਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹਨੂੰ ਪੁਟ ਕੇ ਵਗਾਹ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। - (ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸੰਧੂ ਨੂੰ 19 ਜੁਲਾਈ 1974 ਦੀ ਚਿੱਠੀ)।

ਏਸੇ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਪਾਸ਼ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਭਾਂਜਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਆਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਹੈ, ਨਫ਼ਰਤ ਹੈ ਤੇ ਗ਼ੁੱਸਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਪਾਸ਼ ਜਮਾਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਨੀਂਹ 'ਤੇ ਉਸਰੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਤਾਲਿਨਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ਼ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੁਹਜ ਮਾਡਲ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ; ਇਹਨੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੂੰ 1975 ਚ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਸੀ:

> ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਵੀ ਅਸੀਂ ਲੁਟੇਰੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਹਨ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਨਾ ਅਜੇ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਉਮਰ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਖ਼ਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ। ਸਗੋਂ ਇਹਦੇ ਆਸਾਰ ਵੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਲੈਖਾਨੋਵ ਤੇ ਲੂਨਾਚਾਰਸਕੀ ਨੇ ਸੁਹਜ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਲੁਟੇਰੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਸਿਰਫ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸਪੈਕਟਿਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸਿਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਰਖਿਆ ਅਤੇ ਲੁਕਾਚ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਵਲ ਕੇਵਲ ਉਦੋਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ... ਹੈ (ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਮੂਲੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ) ਜੋ ਟ੍ਰਾਟਸਕੀ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸੂਖਮਤਾ ਬਾਰੇ ਚੁੱਕੇ ਕੁਝ ਸਥੂਲ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਕ ਆਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੁਹਜ ਦੇ ਮਸਲੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਲੈਨਿਨ ਤੇ ਮਾਓ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਸਿਆਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਕ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਇਹ ਹੈ ਮਿਤਰ ਸਾਡੀ ਹਾਲਤ। ਸ਼ੋਸ਼ਤ ਵਰਗ ਦਾ ਬਾਰੀਕ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਕਿਹੜੀਆਂ ਨੀਹਾਂ 'ਤੇ ਉਸਰੇਗਾ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਚਿੰਤਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਸ ਸਕਦੇ। ਅਨੇਕਾਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਲਟਬੌਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਮਾਲ ਬਣਨਾ ਪਏਗਾ ਜਿਵੇਂ ਚੰਦ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਚੂਹੇ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਚੜ੍ਹ ਚਾਨਣਾਂ ਉੱਤੇ ਸੁਹਜ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਬੁਰਜ਼ਵਾ ਤੰਤੂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰੇਤ ਸਾਇਆ ਮੰਡਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਾ ਅੱਗ ਹੈ ਨਾ ਲੋਹਾ। ਇਕੋ ਰਾਹ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾ ਵਿਚ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲਾ ਦੇਈਏ। ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਢੇਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਤਾਣ ਲਾਈਏ। ਏਹ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਅਸ਼ੁੱਧ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਅਸੁਰਖਿਅਤ ਹਾਂ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਂਗ ਮਰਨ ਵਿਚ ਸਵਾਦ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ, ਜੀਣ ਪ੍ਰਤੀ ਕੌਤੂਹਲ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਤਿੱਖਾ ਹੈ।

ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਜਾਂ ਆਖ ਲਓ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਾਠਕ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਓ 'ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੂਝਵਾਨ' ਆਖਦਾ ਹੈ – ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਉਸਤਾਦ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ।

ਪਾਸ਼ ਦਾ ਅਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਵਾਲ਼ਾ ਸੀ। ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਹ ਅਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਕੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਚੋਂ ਕਲਚਰਲ ਬੈਕਵਰਡਨੈੱਸ ਤੇ ਹੀਨਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਖਦੇੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਹਜੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਰਦਾਨਗੀ ਕਢ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਾਸ਼ ਦਰਅਸਲ ਅਪਣੀ ਬੈਕਵਰਡਨੈੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

> ਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ (ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਵਰਗੀ ਚੀਜ਼ ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ) ਬਹੁਤੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥੋਹੜੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਜੇ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਧਾਰਣ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਰ ਚੋਂ ਲੰਘਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਬਸ। ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹੀ ਤਸਵੀਰ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚਲੇ ਖੇਲ ਨੂੰ ਉਹ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਹੰਢਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਜੋ ਮੈਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੋਚ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਵਾਹ ਲੱਗਦੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਪਰ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਚੋਂ ਕਲਚਰਲ ਬੈਕਵਰਡਨੈੱਸ ਬਾਰੇ ਛਾਏ ਹੋਏ ਹੀਨਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਖਦੇੜਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬਹੁਮੁਖੀ ਜਹਾਲਤ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ Adventure ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਗੁਣ ਵੀ ਹਨ, ਵਿਚ ਮੁੜ ਯਕੀਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਬਾਇਸ ਬਣਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਮਰਦਾਨਗੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਵਿਚ ਰੋਕਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਕਵੀ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ

ਬਹੁਤਾ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਲਈ ਹੈ ਕਿ
ਭੀੜ ਵਿਚ ਧੂਤੂ ਵਜਾਉਣ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਲਾਭ ਹੋ
ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।... ਤਾਂ ਵੀ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਉਨੀ ਮਾੜੀ ਨਹੀਂ
ਜਿੰਨੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਆਦਿ
ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਲਚਰ ਪੱਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਦੇ ਮਕਬੂਲ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ।

ਬਹਾਰ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਫੁੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਫੁੱਲ
...
ਆਓ ਅਸੀਂ ਗੁਮਰਾਹ ਲੋਕ
ਬੇਸ਼ਰਮ ਜਿਹਾ ਗੀਤ ਢੂੰਡੀਏ
...
ਜਦ ਸਾਡੇ ਗੀਤ ਪੂਰੀ ਜਹਾਲਤ ਨਾਲ
ਫੁੱਲਾਂ ਨਾ' ਅੱਖ ਮੇਲਣਗੇ
ਤਾਂ ਬਹਾਰ ਦਾ ਘੁਮੰਡੀ ਸੁਹਜ
ਕੀ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ?
...
ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਹੈ
ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਆਪਣੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ 'ਤੇ
ਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹੋ ਸੁਨਿਹਰੀ ਜਿਲਦਾਂ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥ
ਤੁਹਾਡੇ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਨੇ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਾਸੇ ਚ ਮੌਤ ਦੇ ਲਤੀਫ਼ੇ ਦਾ
ਕੀ ਸਥਾਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ?
ਤੁਹਾਡੇ ਬੀਥੋਵਨ ਨੇ
ਮਾਂ ਭੈਣ ਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਕੀ ਰਿਦਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ?

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕਲਚਰਲ ਪਛੜੇਵੇਂ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ, ਜਦ ਇਹ ਮੋਨਾਲੀਜ਼ਾ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਹੜੀ ਅਤੇ ਕਲਾਸਿਕ ਯੂਨਾਨੀ ਜਾਂ ਰੋਮਨ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਮੱਦਾਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀਜੜੇ ਆਖਦਾ ਹੈ:

ਮੋਨਾਲੀਜ਼ਾ ਦੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਘਰ ਸਜਾਏ ਹਨ
...
ਉਹ ਗਾਉਂਦੇ ਨੇ ਮੋਨਾਲੀਜ਼ਾ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰੀ ਯੂਨਾਨ ਦੀ
ਉਹ ਗ਼ਲਤ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ

–*ਸਤਲੁੱਜ ਦੀ ਹਵਾ*, 1971

ਕਾਸ਼, ਪਾਸ਼ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਨੇ ਬੀਥੋਵਨ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਘਟੋ ਘਟ ਮੋਨਾਲੀਜ਼ਾ ਦੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚ ਛਪੀ ਤਸਵੀਰ ਹੀ ਦੇਖੀ ਹੁੰਦੀ!

ਪਾਸ਼ ਦਾ ਅਪਣਾ ਸਿਰਜਿਆ ਸੁਹਜ ਇਹਦੇ ਗਲ਼ ਦਾ ਹਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਤਸ਼ੱਦਦ ਹੈ, ਗਲ਼ ਦਾ ਰੱਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੱਸਾ ਤੁੜਾਉਣ ਲਈ ਪਾਸ਼ ਨੇ ਅਪਣੇ ਕਹਿਣ ਵਾਂਙ ਕਈ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਅਪਣੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦੇ ਗਿੱਝਾਏ ਪਾਠਕਾਂ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋ ਕੇ ਇਹਨੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

ਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨ ਘੇਰਾ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੀ
ਘਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਹੋਣ ਤਾਂ
[ਮਾਓ ਦੀ] ਇਹ ਗੱਲ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਬਾਰੇ ਹੋਣਾ

ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ,
ਕੇਵਲ ਪਾਗਲ ਦੀ ਬਕੜਵਾਹ ਹੈ।
–ਜਿਥੇ ਕਵਿਤਾ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸੰਪਾਦਕ: ਪਾਲ ਕੌਰ ਤੇ
ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, 1989

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਡੰਗਰਾਂ ਦਾ ਵੱਗ' ਆਖਿਆ ਸੀ। ਪਾਸ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ: ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਇਨ੍ਹਾਂ [ਪਾਠਕਾਂ] ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਮੌਤ ਲਿਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (ਪਾਤਰ ਨੂੰ 1975 ਦੀ ਚਿੱਠੀ)

ਬਹੁਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਸਾਹਿਤ ਆਰਥਿਕ ਲੁਟਖੋਹ ਦੀ ਸਪਾਟ ਬਿਆਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਅਨੰਤ ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਇਹਨੂੰ 'ਬੜ੍ਹਕਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਲਿਖੀ ਖੋਖਲੀ ਕਵਿਤਾ' ਅਤੇ ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ 'ਭਾਂਜਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ' ਆਖਦਾ ਹੈ; ਸਾਹਿਤ ਜਿਹੜਾ ਕਿ 'ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਣ ਦੀ ਯਾਤਨਾ ਨੂੰ ਸਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ'। (ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸੰਧੂ ਨੂੰ 19 ਜੁਲਾਈ 1974 ਦੀ ਚਿੱਠੀ) ਪਾਸ਼ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨੇ ਇਸ ਔਗੁਣ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਸੀ। ਦੂਸਰੀ ਕਿਤਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਆਪੇ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਖੋਜ ਇਹਦੇ ਹੀ ਗਿਝਾਏ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ ਨਾ ਆਈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਪਾਠਕ ਸ਼ੇਰ ਜੰਗ ਨੂੰ ਇਹਨੇ 13 ਮਾਰਚ 1974 ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

ਆਖ਼ਰ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਨੇ
ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਬਹੁਪੱਖਤਾ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ ਨਾ।
ਇਹਨਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣ ਕੇ ਕਿਝ ਨਾਲ ਛਪਵਾ ਰਿਹਾ
ਹਾਂ– ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਿਹਦੇ ਉੱਤੇ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਬਰਫ਼
ਤੋੜਨ ਲਈ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਤੂਸਾਂ ਵਾਂਗ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।
ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੈਨਵਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਪ੍ਰਭਾਵ
ਲੈਣ ਦੀ ਆਦਤ ਜਿਹੀ ਪਾ ਦੇਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਹਾਂ। ਇਹ ਦੋਸ਼

> ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਈ ਲੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੀ ਤੌਹੀਨ ਵੀ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਣ ਤੇ ਵੀ ਸਦਾ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤੱਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਿੱਕਾ ਨਿੱਕਾ ਜੋੜ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹਾਂ।

ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਇਹਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ:

> ਉਹ ਸਾਲਾ ਵਕਾਰ ਹੀ ਕਾਹਦਾ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਅੰਦਰ ਉਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਜੇਹੇ ਦੰਭੀ ਤੇ ਨਕਲੀ ਵਕਾਰ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਜੇ ਲੋਕਹਿਤਮੁਖੀ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਸਵੈਮੁਖੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਸਵੈ ਨਾਲ ਈਮਾਨਦਾਰ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਲੋਕਹਿਤੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਭਰ ਰਹੀ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਸਾਹਵੇਂ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਗੁਨਾਹਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਲਕਰਾਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਲਲਕਾਰ ਕੱਚੀ ਪਿੱਲੀ ਹੋਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਦੀ ਫੌਰੀ ਮੌਤ ਦੇਖਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਸੁਰ ਫੇਰ ਤੋਂ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਏ, ਉਸ ਵਿਚ ਸੱਚ ਵਾਲੀ ਟੁੰਬਵੀਂ ਤਾਕਤ ਤਾਂ ਹੋਵੇ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ਕਤ ਲੋਕ ਜੀਉਂਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦੇ।
>
> [ਸੰਧੂ ਵਰਿਆਣਵੀ ਨੂੰ 28 ਅਪ੍ਰੈਲ 1977 ਦੀ ਚਿੱਠੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਬਹੁਧਾਰਮਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਦਾ ਮਾਨਵੀ ਤੱਤ ਬਾਕੀ ਕੌਮਾਂ ਨਾਲ਼ੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਕਟ ਵੇਲੇ ਇਹ ਤੱਤ ਦਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਵੀ ਅਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਤੋਂ ਨਾਬਰ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਚ ਹੀ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਓਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਸੂਫ਼ੀਬਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਚੱਲੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪੇਸ਼ ਪੇਸ਼ ਰਹੇ। ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਰਕਬਾ (60 ਫ਼ੀਸਦੀ) ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਜੰਮੀ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉੱਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਚਿੰਤਾ ਸਿੱਖ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਬਹਿਸਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤ ਤੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਸਦੇ।

ਸਿੱਖੀ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਨਕਸਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਖਟਕੜ ਨੇ ਅਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਮਿਸਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਦ ਇਹਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਥਾਪੀ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਅਪਣਾ ਯਾਰ' ਆਖ ਕੇ ਸਿਰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਟਿਕਾਣ ਦਾ ਵੱਲ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ:

ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਥਾਪਨਾ ਦੇ
ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਚਮਕੌਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਵੀ
ਸਾਡੀ ਇਹ ਮਿੱਟੀ ਵਰਦਾਨ ਮੰਗਦੀ ਹੈ
ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਤੂੰ ਸਲਾਮਤ ਰਹੇਂ

...
ਅੱਜ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ
ਅੱਜ ਗੁਰੂ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਕਸਮ ਖਾਧੀ ਹੈ
ਜੈਕਾਰਾ ਧਰਮਯੁਧ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲੋਕਯੁਧ ਦਾ ਗੂੰਜੇਗਾ ਤਦ ਵੀ

– *ਸੰਗੀਸਾਥੀ*, 1973

ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਸ਼ ਤੇ ਗੁਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ ਨੇ ਨਕਸਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸਲ ਵਾਰਿਸ ਬਣਾ ਕੇ ਇੰਜ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ:

ਪਰ ਗੁਰੂ! ਉਹ ਸਿੰਘ ਕੌਣ ਹਨ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੇਦਾਵਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ
ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਹਰ ਜੇਲ ਹਰ ਇੰਟੈਰੋਗੇਸ਼ਨ ਸੈਂਟਰ ਨੂੰ
ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਕੰਧ
ਤੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਕਿਲਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ
ਉਹ ਹੜ੍ਹਿਆਈ ਸਰਸਾ ਵਿਚੋਂ ਟੁਭੀ ਮਾਰ ਕੇ
ਤੇਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਕਢਣ ਗਏ ਹਨ

– *ਲੋਹਕਥਾ*, 1970

ਕੌਣ ਨੇ ਇਹ ਨਾਨਕ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਵਾਰਿਸ
ਜੋ ਹੁਕਮ ਦੇਂਦੇ ਨੇ
ਓਹੀਓ ਆਵਾਜ਼ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਵੋ
ਜੋ ਮੱਕੇ ਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਚ ਗੂੰਜੀ ਸੀ
ਜੋ ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਚ ਅੱਜ ਵੀ ਸੁਣੀਂਦੀ ਹੈ
ਪਰ ਸਾਡੇ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਪਸਰੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ
ਸੌ ਪਰਦੇ ਚੀਰ ਕੇ ਵੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ
ਕਿ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਤੀਕ ਵੀ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ

– *ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਬੋਲ*, ਗਰੇਵਾਲ, 1971

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਨੇ ਵੀ ਇਕ-ਦੋ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਜਿੰਨੀ ਖ਼ਬਤ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ:

ਕਿਸਾਨ ਤੁਰ ਪਏ ਹਨ
ਰਾਹਾਂ 'ਤੇ ਉਘੜ ਆਈ ਹੈ
ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਪੈੜ
ਚੰਨ ਅਪਣਾ ਨਿੱਕਾ ਪੰਧ ਮੁਕਾ ਬੈਠਾ ਹੈ
...ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ
ਦੇਗ਼ਾਂ, ਤਵੀਆਂ ਤੇ ਆਰਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ
– *ਸਤਲੁਜ ਦੀ ਹਵਾ*, 1971

ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਤਾਂ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਟੇਜਾਂ 'ਤੇ ਸੀ।

ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਛਪੀ ਅਪਣੀ ਤੀਸਰੀ ਕਿਤਾਬ *ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ* ਪਾਸ਼ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਙ ਉਂਜ ਦਾ ਉਂਜ ਵਰਤਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਦਾ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਇੰਜ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸ਼ਰਧਾ ਨਹੀਂ; ਸਗੋਂ ਹੁਣ ਉਹ ਦੁਬਿਧਾ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਬੰਦਾ ਹੈ; ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ 'ਯੁੱਧ ਸੰਪੂਰਣ ਤੇ ਇਕਹਰਾ ਆਦਰਸ਼' ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ਼ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤੇ ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਹਨੇ ਅਗਸਤ 1982 ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਬੁਲੰਦਵੀ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਸੀ:

> ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਨਾ ਜਿੱਤਿਆ ਨਾ ਹਾਰਿਆ ਇਹ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਹੁਕਮ ਦਾ ਬੱਧਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਸਵੈ-ਪੜਚੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਜੋ ਇਹ

ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਖ਼ਾਲਸਤਾਨੀ ਲਹਿਰ ਦੌਰਾਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਗਈ?

III

ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ 1967 ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਜ਼ਿਲੇ ਦੀ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਚਾਰੂ ਮਜ਼ੂਮਦਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਚੱਲੀ ਸਿਆਸੀ ਲਹਿਰ ਸੀ। ਉਹ ਦੌਰ ਵੀਅਤਨਾਮ ਤੇ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਮੁਕਤੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦਾ ਵੀ ਦੌਰ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਦੇ ਉਤਸਾਹ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਨੇ ਅਪਣੀ ਆਤਮਕਥਾ ਦਾਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਗਈ। ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭਾਰ ਢੋਂਦੇ ਸਮੇਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਉਤਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਜੀਬ ਸ਼ਕਤੀ ਅਪਣੇ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਵੀਅਤਨਾਮ ਜਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਉਹ ਏਥੇ ਹੀ ਕਰ ਸਕਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੁਝਾਰ ਕਵੀ ਸਰਗਰਮ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕਾਰਣ ਸਰਕਾਰੀ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ ਤੇ ਨਾਇਕ ਬਣੇ। ਪਾਸ਼ ਇਸ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਦਾ ਹੈ:

> ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕਾਹਲ ਸੀ, ਲਹਿਰ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਸੀ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਤੱਤਭੜੱਥੀ ਸਮਝ ਸੀ...ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ

> ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਬੀਤੇ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨਾਲ ਤੋਲਣਾ ਗ਼ਲਤੀ ਹੀ ਸੀ। ਕਵੀ ਅਚੇਤ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝ ਵੀ ਵੱਡੇ ਨਾਇਕ ਬੈਠੇ।...ਇਹ ਕਵੀ ਹੀ ਸਨ, ਜੋ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਇਸੇ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਨਾਇਕਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰੌੜ੍ਹ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੋਲ ਨਾ ਰਿਹਾ।
>
> – ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਰੰਧਾਵੇ ਨਾਲ਼ ਗੱਲਾਂ, *ਪਾਸ਼ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ*, 1989

ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਤੱਤਸਾਰ ਇਹ ਸੀ: (ੳ) ਭਾਰਤੀ ਹੁਕਮਰਾਨ ਜਮਾਤਾਂ ਸਮਾਜਕ-ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਦਲਾਲ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨੰਬਰ ਇਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਰੂਸ ਹੈ। (ਅ) ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਰਸਤਾ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਤੇ ਚੋਣਾਂ ਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਸੋਧਵਾਦੀ ਤੇ ਗ਼ਦਾਰ ਹਨ (ੲ) ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਚੀਨ ਦੇ ਕਿਸਾਨੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਰਾਹ ’ਤੇ ਚੱਲਿਆਂ ਲਮਕਵੀਂ ਗੁਰੀਲਾ ਜੰਗ ਲੜਨ ਨਾਲ਼ ਹੋਏਗੀ। ਜਮਾਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਇਸਦਾ ਉਘੜਵਾਂ ਪੱਖ ਸਨ (ਸ) ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਬੁੱਤ ਭੰਨਣ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲੂਹਣ ਤੇ ਗ਼ੈਰਸਤਾਲਿਨਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਚੀਨ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦਾ ਕਲਚਰਲ ਇਨਕਲਾਬ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਸਾਰੇ ਜੁਝਾਰ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਿਆਸੀ ਲਾਈਨ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਤਾਂ ਮੁੜ ਲਿਆਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਮਾਓਵਾਦੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਧੂਹ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਆਏ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੂਹਜ ਨਾਲ਼ ਦੂਰ ਦਾ ਵੀ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮਾੜਾ ਪੱਖ ਹੈ।

ਰੂਸ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਛਾਬੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਜੁਝਾਰ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ:

ਇਹ ਪੈਂਡੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਮੰਗਲ ਦੇ ਨਹੀਂ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਕਟ ਮਿਣ ਸਕਦੇ ਨੇ
ਨਾ ਇਹ ਰਸਤੇ
ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਮਾਸਕੋ ਜਾਂ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਦੇ ਹਨ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਰੋਜ਼ ਮਿਣਦੇ ਹੋ
ਇਹ ਦੂਰੀ ਜੋ ਅਸਾਡੇ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ
ਤੀਰਾਂ ਦੇ ਮਿਣਨ ਖ਼ਾਤਰ ਹੈ

– ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ, *ਸਤਲੁਜ ਦੀ ਹਵਾ*

ਲਓ ਫ਼ੋਨ ਆਇਆ ਏ:
ਓ ਪਿਆਦੇ ਕਲ੍ਹ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮਾਸਕੋ ਪਹੁੰਚੀਂ
ਓ ਮੋਹਰੇ ਚੌਥ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਚਲਾ ਆਈਂ

– ਦਰਸ਼ਨ ਖਟਕੜ, *ਸੰਗੀਸਾਥੀ*

ਵੋਟ ਸੋਨੇ ਦਾ ਮਿਰਗ ਬਣ ਕੇ
ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕ੍ਰੈਮਲਿਨ ਤੇ ਕ੍ਰੈਮਲਿਨ ਤੋਂ ਵਾਈਟ ਹਾਊਸ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ
ਤੇ ਧੜ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਫੁਟਪਾਥ 'ਤੇ ਹੀ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ

– ਗੁਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ, *ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਬੋਲ*

ਇਹਦੀ ਸਾੜ੍ਹੀ ਚ ਡਾਲਰ ਹੈ, ਇਹਦੀ ਅੰਗੀ ਚ ਰੂਬਲ ਹੈ
ਇਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਹਿਣਾ, ਮੇਰੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹੇਠੀ ਹੈ

– ਪਾਸ਼, *ਉਡਦੇ ਬਾਜ਼ਾਂ ਮਗਰ*

ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹਦੀ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕਾਂਡ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਲੋਕ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਓਵੇਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ; ਜਿਵੇਂ ਗ਼ਦਰੀਆਂ, ਬੱਬਰਾਂ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ

ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਲਹੂ, ਮਕਤਲ, ਫ਼ਾਂਸੀ, ਸ਼ਹੀਦ, ਸਲੀਬ, ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਰਗੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਨਾਲ਼ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ (ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ "ਦਿੱਲੀ" ਨੂੰ) ਇਕਤਰਫ਼ਾ ਸੰਬੋਧਨੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਧਰਮ ਹੈ। ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹਾਲ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ ਹਾਲੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਵਾਗਾਂ ਛੱਡ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਵਾਲ਼ੀਏ ਨੀ' ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦੇ 'ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਦੇ ਕੀੜਿਆਂ' ਤਕ ਹੀ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨਾਲ਼ੋਂ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਕਿ ਜੁਝਾਰ ਕਵੀ ਨਾ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਾਂਙ ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਔਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ। ਸੰਨ 47 ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਕੋਲ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਰੁਮਾਨੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ (ਫ਼ੈਜ਼, ਮਜਾਜ਼, ਸਾਹਿਰ ਵਗ਼ੈਰਾ) ਦਾ ਮਾਡਲ ਸੀ; ਜਾਂ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦਾ। ਉਰਦੂ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਜੁਝਾਰ ਕਵੀ ਮਾੜੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਬਚੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਸਦੀਵੀ ਇਸਤਰੀ' ਦੁਰਲਭ ਸੀ। ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ਼ੋਂ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਰਥਕ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਨਸਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਟਕਰਾਉ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਚੰਗੀ ਮਿਸਾਲ ਖਟਕੜ ਦੀ ਕਵਿਤਾ **ਜੈ ਜਵਾਲਾ** ਹੈ:

ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਨੇੜਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਟੁੱਟੇ

ਮੁੜ ਨਾ ਜੁੜਨੇ ਲਈ
ਨਾ ਅੱਖ ਰੋਈ
ਮੇਰੀ ਮਹਿਬੂਬ ਵੀ ਵਿਛੜੀ
ਓਦੋਂ ਵੀ ਜਗ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਨਾ ਅੱਖ ਰੋਈ।

– *ਸੰਗੀਸਾਥੀ*, 1973

ਪਾਸ਼ ਦੀ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ ਅਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦਾ ਝੋਰਾ, ਤਰਸੇਵਾਂ ਤੇ ਤਰਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕਮਲਾਦਾਸ ਤੇ ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਰਗੀ ਇੰਦਰਿਆਵੀ (ਸੈਂਸੁਅਸ) ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨੇ **ਹੁਣ ਮੈਂ ਵਿਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ** ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ:

ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸਤਰ੍ਹਾਂ ਝਿੰਮਣਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਾਲ ਕੇ ਜਵਾਨ ਕੀਤਾ
... ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ
ਤੇਰੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਦੀ ਧਾਰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿਚ
ਕਿ ਮੇਰੇ ਚੁੰਮਣਾਂ ਨੇ
ਕਿੰਨਾ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇਰਾ ਚਿਹਰਾ

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਆਰ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨਸੱਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ; ਤੇ ਹੁਣ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ! ਯਾਦ ਰਹੇ, ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਦ 1976 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ *ਹੇਮ ਜਯੋਤੀ* ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਆਲੋਚਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਗਾਂ ਛੱਡ ਦੇ...ਵਾਲ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ

ਫ਼ੈਜ਼ ਸਾਹਿਬ ਬੜਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਅਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਆਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ: ਮੁਝ ਸੇ ਪਹਲੀ ਸੀ ਮੁਹੱਬਤ ਮੇਰੀ ਮਹਬੂਬ ਨਾ ਮਾਂਗ...। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗ਼ਾਲਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: ਗੋ ਮੈਂ ਰਹਾ ਰਹੀਨੇ-ਸਿੱਤਮ ਹਾਏ ਰੂਜ਼ਗਾਰ/ਲੇਕਿਨ ਤੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਸੇ ਗਾਫ਼ਿਲ ਨਹੀਂ ਰਹਾ।

ਪਾਸ਼ ਅਪਣੀ ਕਵਿਤਾ **ਕਲਾਮ ਮਿਰਜ਼ਾ** ਵਿਚ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਨਵਾਂ ਮਿਆਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮਿਰਜ਼ਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਸਾਹਬਾਂ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਪਿਆਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਗਾਉਣ ਵਾਲ਼ਾ ਪੀਲੂ ਸ਼ਾਇਰ। **ਛੰਨੀ, ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਚੰਬਾ, ਹੈ ਤਾਂ ਬੜਾ ਅਜੀਬ** ਵਰਗੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਾਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤ ਦਾ ਹਮਦਰਦੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਭਗਵਾਨ ਜੋਸ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ: ਪਾਸ਼ ਜਦ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਸੰਸਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਘੁਲ਼ਦਿਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮੁੜ ਯਕੀਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਦੌਰ ਦਾ ਤਰਜਮਾਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਸ਼ਾ ਢੂੰਹਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹਦੀ ਅਸਲ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। **ਰਾਤ ਨੂੰ, ਬਰਸਾਤ, ਕੰਡੇ ਦਾ ਜ਼ਖ਼ਮ, ਯੁੱਧ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਚੰਬਾ, ਖੂਹ, ਧਰਮਦੀਕਸ਼ਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ** ਵਰਗੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਹਨ: ਭਵਾਂਟਣੀ ਖਾ ਕੇ ਪੰਜਾਲ਼ੀ ਸਣੇ ਡਿਗੇ ਮਰ ਰਹੇ ਝੋਟੇ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਮੰਡਰਾ ਰਿਹਾ ਕਿਸੇ ਅਦਿਖ ਪੰਛੀ ਦਾ ਸਹਿਮ...ਮੇਰੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਕਿਤੇ ਬੱਦਲ਼ ਗੜ੍ਹਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਆਲ੍ਹਣਿਆਂ ਵਿਚ ਡਰਦਾ ਹਾਂ ਮਾਸੂਮਤਾ ਨਾਲ਼...ਧਰਤੀ ਉਡਦੇ ਕਾਵਾਂ ਵਲ ਤੱਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਵੀ ਨਾਲ਼ ਮੇਲਣ ਦਾ ਕਾਇਲ ਨਹੀਂ। ਏਨਾ ਹੀ ਆਖਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਸ਼ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਉਪਰੋਕਤ ਬਿੰਬ ਲਾਸਾਨੀ ਹਨ।

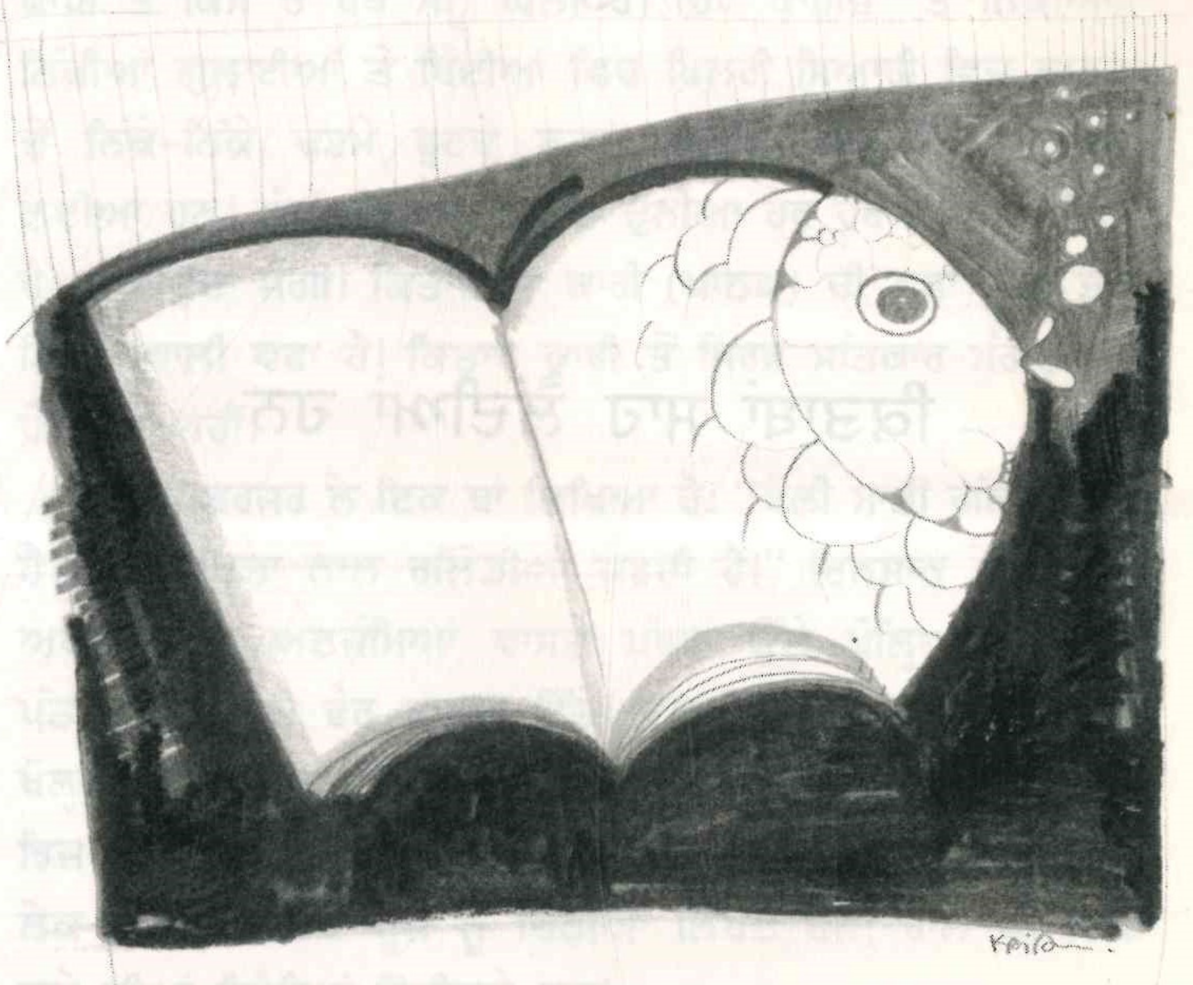

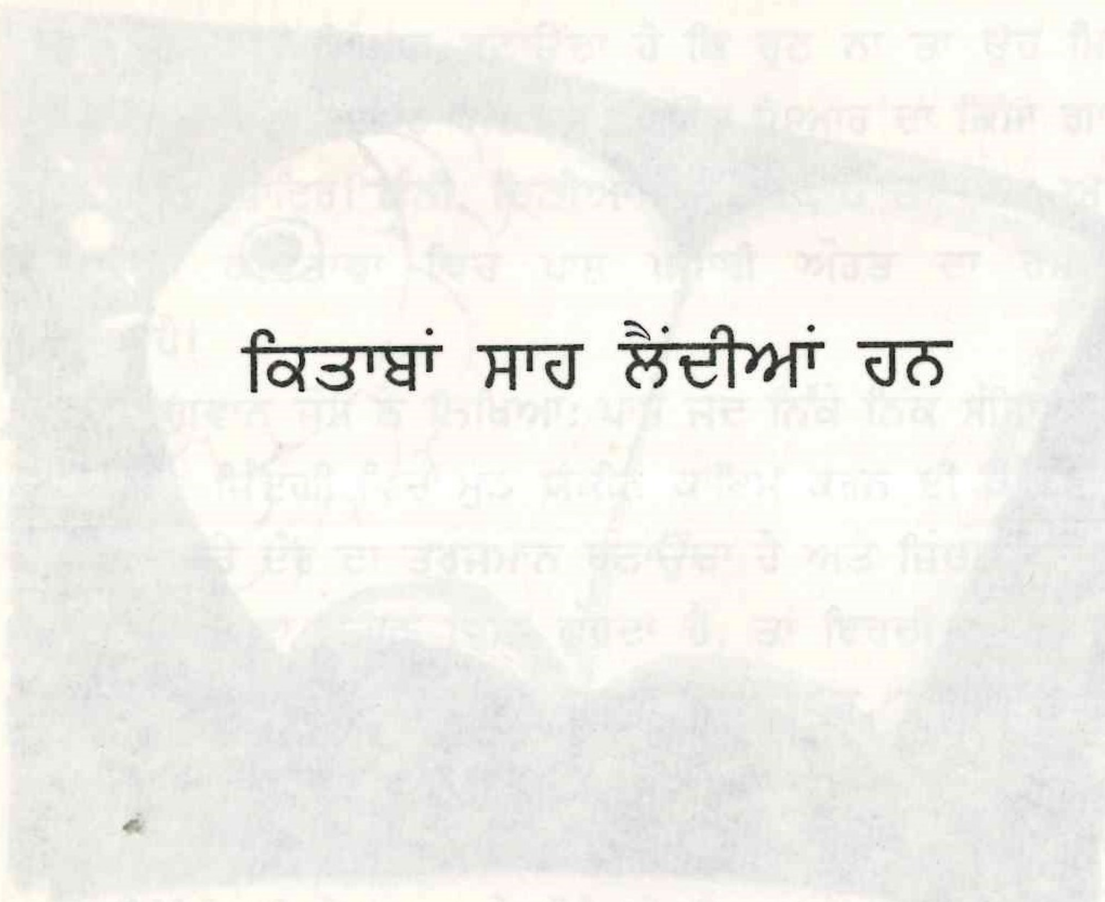

9

ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ

ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ਼ ਇਸ਼ਕ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਤਾਬ ਘੁਟ-ਘੁਟ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਸਿਆਲ਼ ਦੀ ਨਿੱਘੀ ਰਾਤੇ ਸੱਜਣ ਨਾਲ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਲ਼ੀ ਕੌਫ਼ੀ ਘੁਟ-ਘੁਟ ਕਰਕੇ ਪੀਵੀਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਤਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲ਼ੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਲਿਖੀ; ਮੇਰੇ ਲਈ ਛਾਪੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਮੈਨੂੰ ਘੱਲੀ ਹੈ। ਚਿੱਟੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ 'ਤੇ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੁਲ਼ਾਈਆਂ ਤੇ ਬਿੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਖਿਲਰੀ ਸਿਆਹੀ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਦੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਚਸ਼ਮੇ ਫੁਟਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੰਗੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦੁਨੀਆ ਹੋਰ ਹੋਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ – ਜੀਉਣ ਜੋਗੀ। ਕਿਤਾਬ ਤੇ ਕਾਰੀ (ਪਾਠਕ) ਦੀ ਵਫ਼ਾ ਤੋੜ ਤਕ ਨਿਭਣ ਵਾਲ਼ੀ ਵਫ਼ਾ ਹੈ। ਕਿਤਾਬ ਕਾਰੀ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਤਿਕਾਰ ਮੰਗਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਜੌਨ੍ਹ ਬਰਜਰ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: "ਬੋਲੀ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ਼ ਗੱਲੋੜੀਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ।" ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਪਣਾ ਦਿਲ ਅਣਜੰਮਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਫੇਰ ਪੱਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਉੱਤੇ। ਹੁਣ ਇਹ ਪਲਾਸਟਿਕ ਉੱਤੇ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ। ਕਾਗ਼ਜ਼ ਅੱਗੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਭਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਲੋਕ ਹਾਲੇ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ; ਹਾਲੇ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਉਡੀਕਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਸੁਹਣੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਸੁਹਣੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ 'ਤੇ ਛਪੀ ਸੁਹਣੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਨਾਨਕ ਦੇ ਬੋਲ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ – ਧਨੁ ਸੁ ਕਾਗਦੁ ਕਲਮ ਧਨ/ਧਨੁ ਘੋਟਮਿ ਕਾਲ਼ੜੀ ਮਸੁ/ਧਨ ਲੇਖਾਰੀ ਨਾਨਕਾ/ਜਿਸ ਨਾਮ ਲਿਖਾਇਆ ਸਚੁ॥

ਟਰਾਟਸਕੀ ਨੇ *ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ* ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਜੋ ਦੋ ਬਹੁਤ ਕਰੀਬੀ ਸ਼ੈਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ – ਕਲਮ ਤੇ

ਕਿਤਾਬ। ਚੰਗੀ ਲਿਖੀ ਕਿਤਾਬ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਨਵੇਂ ਖ਼ਿਆਲ ਲਭ ਸਕੇ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਕਲਮ ਜਿਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਬੰਦਾ ਅਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲ ਦੂਜਿਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕੇ।

ਮੈਂ ਅਜ ਤਕ ਜਿੰਨੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਰਾਹਬਰੀ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ; ਇਕ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੀ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਤਾਬ ਸੁੰਘਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਏਗੀ। ਪੈੱਨ ਨਾਲ਼ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ; ਪੈਨਸਿਲ ਨਾਲ਼ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾ ਕੇ ਅਖ਼ਰੀਲੇ ਕੋਰੇ ਸਫ਼ੇ ’ਤੇ ਹਵਾਲਾ ਲਿਖ ਲਈਦਾ ਹੈ। ਸੱਜਣ ਦੇ ਹੱਥ ਵਾਂਙ ਕਿਤਾਬ ਦੁਲਾਰਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਦਿਲੋ-ਦਿਮਾਗ਼ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਵਾਲ਼ਾ ਫ਼ਿਕਰਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਕਿਤਾਬ ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਦ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਰੂਹ ਵਿਚ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨਾਲ਼ ਛਪੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਚੁੰਮੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਹੁੰਦਾ। ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਥੇ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਉਹਦੀ ਕਿਤਾਬ ਸਜਲ ਅੱਖੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਚੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਰੂਦਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਚੇ ਗੂਵਾਰੇ ਦੀ ਬੰਦੂਕ ਨਾਲ਼ ਉਹਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਪਿਆਰੇ ਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਇਲੀਆ ਇਹਰੁਨਬਰਗ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਲੰਮੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਇਹ ਅਣਜਾਣਦਿਆਂ ਕਿ ਇਹਰੁਨਬਰਗ ਬੜੇ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

1988 ਦੇ ਸਾਲ ਜੋ ਕਿਤਾਬ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ, ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਹੈ: *ਸੋਵੀਅਤ ਕਾਫ਼ਰ* (A Soviet Heretic – ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਆੱਵ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਲੰਡਨ, 1975) ਤੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲ਼ੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ – ਏਵਗੇਨੀ ਜ਼ਾਮਿਆਤਿਨ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲੰਡਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੁਕਾਨ ਚ ਐਵੇਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਫੋਲਦਿਆਂ ਹੱਥ ਲੱਗੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਜ਼ਾਮਿਆਤਿਨ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਸੁਣਿਆ। ਵਰਕੇ ਫੋਲ਼ੇ, ਸੁੰਘੇ; ਤਾਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਬਾਤ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਲਿਖੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸੰਨ 75 ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਛਪੀ ਤੇ ਸੰਨ 88 ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ ਕਿਤਾਬ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਚੰਗੀ ਨਿਕਲ਼ੀ।

ਜ਼ਾਮਿਆਤਿਨ (1884-1937) ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਰਲ਼ ਕੇ 1905 ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ, ਕੈਦ ਤੇ ਜਲਾਵਤਨੀ ਕੱਟੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੇਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਜਹਾਜ਼ਸਾਜ਼ ਸੀ। ਰੂਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਬਰਫ਼ਤੋੜ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਇਹਨੇ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਨਾਵਲ, ਲੇਖ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਕਈ ਇਹਨੂੰ ਗੋਰਕੀ ਤੇ ਬੈਲੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਲੇਖਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨਕਲਾਬ ਬਾਅਦ ਇਹ ਰੂਸੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਚਿਆਂ ਦਾ ਐਡੀਟਰ। ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸਾਹਿਤ ਰੂਸੀ ਵਿਚ ਛਾਪਣ ਦੇ ਵੱਡੇ ਉਦਮ ਚ ਇਹਨੇ ਗੋਰਕੀ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ।

ਸੋਵੀਅਤ ਕਾਫ਼ਰ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮਸਲ੍ਹਿਆਂ ਬਾਰੇ, ਰੂਸੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਲੇਖ, ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਾਕੇ ਹਨ।

ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਾਮਿਆਤਿਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਾਰੂਦ ਵਾਂਙ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਰੂਦ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਫਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਤਾਬ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਰ ਧਮਾਕਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਦਣ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਓਦਣ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਬਾਂਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਬਾਂਦਰ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਅੱਜ ਤਕ ਭੁਲਾਈ ਨਹੀਂ। ਇਹਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਕੇ ਦੇਖੋ - ਇਹ ਇਹਨੂੰ ਇਕਦਮ ਪਾੜ ਦਏਗਾ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਚ ਰੋਲ਼ ਦਏਗਾ।

ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਦੋ ਖ਼ਾਸ ਲੇਖ ਹਨ: **ਸਾਹਿਤ, ਇਨਕਲਾਬ, ਵਿਘਟਨ** Entropy ਤੇ ਹੋਰ ਮਸਲ੍ਹਿਆਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ **ਨਿਸ਼ਾਨਾ**।

ਪਹਿਲੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ: "ਅੰਤਿਮ, ਸਰਬਉੱਚ ਤੇ ਮਹਾਨਤਮ ਹਿੰਦਸਾ ਕਿਹੜਾ ਹੈ? ਪਰ ਇਹ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ? ਜੇ

ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਆਖ਼ਰੀ ਹਿੰਦਸਾ ਕੋਈ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

"ਤਾਂ ਫੇਰ ਤੁਸੀਂ ਆਖ਼ਰੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਕੋਈ ਇਨਕਲਾਬ ਆਖ਼ਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਨਕਲਾਬ ਅੰਤਹੀਨ ਹਨ। ਇਨਕਲਾਬ ਹਰ ਥਾਂ, ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਮਾਜੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੇਅੰਤ ਗਿਣਤੀਆਂ ਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਨੇਮ ਸਮਾਜੀ ਨੇਮ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਨੇਮ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਐਨਰਜੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ਼ ਤੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਨੇਮ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਕੋਈ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਨੇਮ ਦਾ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਬਣਾ ਲਏਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੌਮਾਂ, ਤਬਕੇ, ਤਾਰੇ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।...ਸਿਰਫ਼ ਕਾਫ਼ਰ ਹੀ ਇਨਸਾਨੀ ਸੋਚ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣੋਂ ਬਚਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਕਾਫ਼ਰ ਸਾਹਿਤ ਵਾਸਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਾਫ਼ਰ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਘੜ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

"ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤ ਜੀਉਂਦਾ-ਜਾਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਹੁਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ਼ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਿਸਹੱਦਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ; ਜੋ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਸਤੂਲਾਂ ਤੋਂ, ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹੋਣ। ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਖ਼ੌਫ਼ਨਾਕ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਨਿਡਰ ਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ: ਕਿਉਂ? ਤੇ ਅੱਗੇ ਕੀ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਬੱਚੇ ਪੁੱਛਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਦਲੇਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਨੰਗੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਰਮ, ਸਿਧਾਂਤ, ਪਰਮ ਸੱਚ ਦੇ ਅੰਜੀਰ ਦੇ ਪੱਤੇ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ ਕੱਜੇ ਹੁੰਦੇ। ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੈਅ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਸੱਚ ਪੂਰੇ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਵਿਰੋਧ-ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ – ਅੱਜ ਦੇ ਸੱਚ ਭਲ਼ਕੇ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਿਮ ਗਿਣਤੀ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

ਤਬਕਾਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਗਿਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਾਮਿਆਤਿਨ ਅਪਣੇ ਲੇਖ **ਨਿਸ਼ਾਨਾ** ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ

ਹੈ: "ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਹਾਲੇ ਵੀ ਜੰਗ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਨਾਲ਼ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਮਾਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਪਾਲ਼ਿਆ ਜ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਨਕਾਰੇ (ਨੈਗੇਟਿਵ) ਜਜ਼ਬਾਤ 'ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ। ਅਸਲੀ ਸਾਹਿਤ ਓਦੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਦ ਅਸੀਂ ਇਨਸਾਨ ਨਾਲ਼ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾਂਗੇ। ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਜ਼ਾਲਮ ਹੈ; ਇਹ ਜੰਗਾਂ ਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਫ਼ਰਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਫ਼ਰਤ ਇਨਸਾਨੀ ਮਨ ਉੱਤੇ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਜਮਾਤਾਂ ਨਾ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਜਨੌਰਾਂ ਵਾਲ਼ੀ ਖ਼ੈਰਸਗਾਲੀ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ। ਪਰ ਇਹ ਸਮਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਇਨਸਾਨੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੇ ਉਮੂਲਣ ਦਾ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਏਗਾ।

"ਕਲਾ ਨੇ ਸਦਾ ਹੁਕਮਰਾਨ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਕੋਈ ਫ਼ਾਸ਼ਿਸਟ ਜਾਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਂ ਹੁੱਬਦਾ ਫਿਰੇ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਵਿਰੋਧ-ਵਿਕਾਸੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੁੱਬਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। (ਸਾਡੀ) ਮੌਜੂਦਾ ਹੁਕਮਰਾਨ ਜਮਾਤ ਦੀ ਖ਼ਸਲਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਫ਼ਰਕ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦੀ ਹਕੂਮਤ ਆਰਜ਼ੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਤਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦੀ ਹਕੂਮਤ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਰਿਆਸਤ (ਸਟੇਟ) ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਨਜਾਤ ਦਿਵਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਹੁਣ ਦੀ ਹੁਕਮਰਾਨ ਜਮਾਤ ਇਹ ਗੱਲ ਜਾਣਦੀ ਹੈ (ਜਾਂ ਇਹਨੂੰ ਜਾਣਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਣਡਿੱਠ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

"ਭਲ਼ਕ ਦਾ ਬੀਅ ਸਦਾ ਅੱਜ ਦੇ ਦਿਨ ਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

"ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਐਸੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਬੁਰਕੀ ਦੀ ਝਾਕ ਵਿਚ ਜਾਂ ਘੁਰਕੀ ਦੇ ਡਰੋਂ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ। ਨਾ ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਐਸੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ; ਜੋ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਨਾ ਹੋਣ, ਓਵੇਂ ਜਿਵੇਂ

ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।"

ਸੋਵੀਅਤ ਕਲਾ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰਾ ਦੌਰ 1917 ਤੋਂ 1927 ਤਕ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤਾਲਿਨ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਚ ਲੇਖਕ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰ ਢੋਅ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕਚਘਰੜ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਭਾ ਰੈਪ ਨੇ ਜ਼ਾਮਿਆਤਿਨ ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬੁਰਯਵਾ ਨਿਜਵਾਦੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਠੱਪੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਸਭਾ ਚੰਗੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਏਨੀ ਖ਼ੁਆਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ ਕਿ ਗੋਰਕੀ ਨੇ ਆਪ ਦਖ਼ਲ ਦੇ ਕੇ 1932 ਚ ਤੁੜਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜ਼ਾਮਿਆਤਿਨ ਇਹੋ ਜਿਹਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਗਿਆ: "ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ।"

ਜਦ ਜੀਉਣ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਤਾਂ ਜ਼ਾਮਿਆਤਿਨ ਗੋਰਕੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ਼ ਰੂਸ ਛੱਡ ਕੇ ਪੈਰਿਸ ਚਲੇ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ 1937 ਵਿਚ ਇਹ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜ਼ਾਮਿਆਤਿਨ ਆਖ਼ਰੀ ਦਮਾਂ ਤਕ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਰਿਹਾ। ਕਾਫ਼ਰ।

10

ਇਨਸਾਨੀ ਜਿਸਮ ਦਾ ਜਸ਼ਨ

ਛਾਤੀ ਤੇਰੀ ਪੁਤ ਮੰਗਦੀ
ਤੇਰੇ ਪੱਟ ਮੰਗਦੇ ਮੁਕਲਾਵਾ।

ਇੱਕੋ ਦਾਣੇ ਤੋਂ ਬੋਹਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇੱਕੋ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਲੀ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਤੇ ਮਾਣਦਿਆਂ ਦੇਖ ਸਕਣ, ਵਾਤ੍ਸਲਯ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵੇਲ ਹਰੀ ਦੇਖਣ ਦੀ ਅਸੀਸ ਹੈ। ਇਹ ਇਨਸਾਨੀ ਜਿਸਮ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਹੈ।

ਇਬ ਬੋਲੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਨੇ ਪਾਈ ਹੋਏਗੀ? ਇਹ ਕਿਸੇ ਕੁਆਰੀ ਜਾਂ ਪੇਕੇ ਬੈਠੀ ਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਲੀ ਪਾਣ ਵਾਲ਼ਾ ਕਿੰਨਾ ਸੁਹਣਾ ਮੁੰਡਾ ਹੋਏਗਾ। ਸੁਹਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲ਼ਾ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਉੱਤੇ ਤੁਰਨ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੇਲੇ ਹੁਣ ਵਾਲ਼ੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਜ ਜਿੰਨੀ ਖੁਲ੍ਹ ਓਦੋਂ ਕਿਥੇ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਆਰ ਪਰਵਾਨ ਕਿਹਦਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੀ? ਇਕ ਛੁਹ, ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਸਰਸ਼ਾਰੇ ਅਪਣੀ ਜੂਨ ਕਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਬੋਲੀ ਸ਼ਾਇਦ ਛਪਾਰ ਵਰਗੇ ਕਿਸੇ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਛੜੇ ਨੇ ਜਾਂ ਤਰਸੇਵੇਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਕਿਸੇ ਮਸਫੁੱਟ ਨੇ ਬਲ਼ਦੀ ਮਸ਼ਾਲ ਦੀ ਲੋਏ ਅਪਣੀਆਂ ਨਸ਼ੱਈ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵਸਾ ਕੇ ਉਚਰੀ ਹੋਏਗੀ। ਸੋਚ ਕੇ ਸਾਹ ਘੁੱਟਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕੁੜੀ ਲਈ ਇਹ ਬੋਲੀ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ; ਉਹ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਰਹੀ; ਉਹ ਸੁਣ ਸਕਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਬੰਧੇਜ ਦੀ ਬੱਝੀ ਉਹ ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਮਰਦ ਦੀ ਛੁਹ ਨੂੰ ਤੜਫਦੀ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਕੀ ਇਸ ਬੋਲੀ ਪਾਣ ਵਾਲ਼ੇ ਨੇ ਨੰਗੀ ਤੀਵੀਂ ਦੇਖੀ ਹੋਏਗੀ? ਹਿੱਕ ਤੇ ਪੱਟ? ਓਦੋਂ ਹੁਣ ਵਾਲ਼ੀਆਂ ਬੇਹਯਾ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੇ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਮਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬਣ ਸੰਙਦੀ ਨਹੀਂ, ਮਰਦ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ਼

ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਲਈ ਮਰਦ ਨੂੰ ਔਰਤ ਨਾਲ਼ੋਂ ਵਧ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਔਰਤ ਮਰਦ 'ਤੇ ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜੰਮਣਸਾਰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੁਰੀਤ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ਼ੋਂ ਵਧ ਹੈ। ਫੇਰ ਮੰਦਹਾਲੀ, ਸੁੰਗੜਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਕਰਕੇ ਛੜੇ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਮਲਵਈ ਬੋਲੀ ਹੈ - ਘਰ ਦੀ ਨਾਰ ਬਿਨਾਂ, ਕਾਹਦੀਆਂ ਭਰਾਵੋ ਜੂਨਾਂ। - ਅਖਾੜੇ ਚ ਨਿਤਰ ਕੇ ਵੀ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਢਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਤੂ ਦੀ ਸੰਙ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖਿਆਂ ਕੋਈ ਕੰਧ ਨਹੀਂ ਢਹਿ ਜਾਣੀ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ। ਅੱਗੋਂ ਰੰਨ ਕਿਹੜੀ ਨਿਆਣੀ ਹੈ।

ਬੋਲੀ ਪਾਮਾ ਰੂਹ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਦਿਆਂ, ਲੈ ਕੇ ਖੂਪ ਅਨੰਦ ਨੀਂ
ਅੱਡੀਓਂ ਲੈ ਕੇ ਧੁਰ ਚੋਟੀ ਤਾਈਂ, ਰੰਨੇਂ ਗਿਣਾਂ ਅੰਗ ਅੰਗ ਨੀਂ
ਗੋਲ਼ ਵੀਣੀ ਤੇ ਸਜਣ ਚੂੜੀਆਂ, ਭੀੜੀ ਚੜ੍ਹਾਮੇਂ ਵੰਗ ਨੀਂ
ਇੰਦਰ ਲੋਕ ਦੀ ਪਰੀ ਦਿਸੇਂ ਤੂੰ, ਉਡਦੀ ਐਂ ਬਿਨ ਫੰਗ ਨੀਂ
ਧੁੰਨੀ ਤੇਰੀ ਕੌਲ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ, ਪੰਛੀ ਪੀਣ ਭਰ ਭੰਗ ਨੀਂ
ਇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਤੈਨੂੰ ਕਹਿਣਾ, ਕੀ ਢਹ ਜੂ ਗੀ ਕੰਧ ਨੀਂ
ਭਗਤੂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਿੰਦ ਨ ਸਕੂ ਮਲੰਗ ਨੀਂ
ਆਪੇ ਸਮਝ ਰੰਨੇਂ, ਕਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਲਗਦੀ ਸੰਗ ਨੀਂ

ਇਹ ਬੋਲੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੀ? ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚ ਇਹ ਚੁੱਪ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਸਾਡੀ ਬਾਹਲ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਕੀਰਨਿਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਕਿਹਦੀ ਮੁਕਾਣ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ? ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਰਲਭ ਵੇਲਾ ਕਵਿਤਾ ਕਹਾਣੀ ਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਘਟਦਾ? ਸਾਨੂੰ ਨੱਚਣਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ?

ਮਾਰਕਸ ਨੇ **ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ** ਨਾਂ ਵਾਲ਼ੇ

ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਇਰਲੈਂਡ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ:

> ਸਮਾਜੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪੂਰਬੀ ਇਟਲੀ ਨਹੀਂ, ਆਇਰਲੈਂਡ ਹੈ। ਆਇਰਲੈਂਡ ਵਾਂਙ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਸਾਂਝੀਆਂ ਨੇ – ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਸੁਖਾਵਾਂ ਜਗਤ ਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਜਗਤ। ਇਹ ਧਰਮ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਉਛਾਲੇ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਵਾਲ਼ੇ ਤਪ ਦਾ ਧਰਮ।

ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਭਾਰੂ ਹੈ, ਤਾਂਹੀਓਂ ਜੋ ਦਿਨ ਲੰਘ ਜਾਏ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰੀਦਾ ਹੈ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਹੇਠ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਪਣੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ਼ੋਂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਧਰਮ ਦਾ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਪੱਖ ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੇ ਦਬਾ ਕੇ ਰਖ ਦਿੱਤਾ। ਚਿਰ ਹੋਇਆ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਲਾਮ ਰਾਂਝੇ ਵਿਚ ਪੰਜੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਨਿਰਵਾਣ ਪਦ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਝੂਠੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ:

> ਰੰਨਾਂ ਨਾਲ਼ੋਂ ਜੋ ਵਰਜਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ
> ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਚੋਵਣੇ ਨੇ
> ਹੱਸ ਖੇਡਣਾ ਤੁਸਾਂ ਚਾ ਮਨ੍ਹਾ ਕੀਤਾ
> ਅਸੀਂ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਗੋਹੇ ਨਾ ਢੋਵਣੇ ਨੇ
> ...
> ਰੰਨ ਵੇਖਣੀ ਐਬ ਹੈ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ
> ਰੱਬ ਅੱਖੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਵੇਖਣੇ ਨੂੰ
> ਰੱਬ ਨੈਣ ਦਿੱਤੇ ਜਗ ਦੇਖਣੇ ਨੂੰ

ਤੀਵੀਂਆਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕੋਸਦੀਆਂ ਹਨ – ਮਰ ਜਾਣ

ਸਿੰਘ ਸਭੀਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗਿੱਧੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਕੀਤੇ। – ਇਸੇ ਲਹਿਰ ਨਾਲ਼ ਘੱਗਰਾ ਵੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੋਲੀ ਵੀ ਹੈ – ਘੱਗਰਾ ਬਣ ਮੁੰਡਿਆ, ਤੈਨੂੰ ਗੋਰਿਆਂ ਪੱਟਾਂ ਵਿਚ ਪਾਵਾਂ...।

ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੁਰ ਵੀ ਅਖ਼ਲਾਕਪ੍ਰਸਤ ਰਹੀ। ਕਵੀ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਰਾਹ ਦਾ ਰੋੜਾ ਦੱਸੀ ਗਏ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ 'ਵਾਗਾਂ ਛੱਡ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਵਾਲੀਏ ਨੀ...' ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਬਿਰਹੋਂ ਦੇ ਕੀੜਿਆਂ ਤਕ ਹੀ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੋਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕਾ ਨੇ ਨੰਗੇ ਮਰਦ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਲਗਦੇ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ਼ੋਂ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੁੜੀ ਕਿਤੇ ਅੱਗੇ ਹੈ –

ਤੇਰੀ ਸੇਜ 'ਤੇ ਜੰਜੀਰੀ ਭੁੱਲ ਆਈ ਆਂ
ਮੈਂ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਤੱਕੜੀ ਤੁੱਲ ਆਈ ਆਂ

ਸੂਟਾ ਖਿੱਚ ਲੈ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਮੇਰਾ
ਦੰਦੀਆਂ ਦਾ ਕੀ ਵੱਢਣਾ

ਯਾਰਾ ਤੇਰਾ ਘੁੱਟ ਭਰ ਲਾਂ
ਤੈਨੂੰ ਦੇਖਿਆਂ ਸਬਰ ਨਾ ਆਵੇ

ਮੇਰਾ ਯਾਰ ਨੀ ਸਰੂ ਦਾ ਬੂਟਾ
ਰੱਬ ਕੋਲ਼ੋਂ ਲਿਆਈ ਮੰਗ ਕੇ

ਹਿੱਕ 'ਤੇ ਝੂਟ ਗਿਆ
ਜੱਫੀਆਂ ਦੀ ਪੀਂਘ ਬਣਾ ਕੇ

ਸਾਡੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜ਼ਾਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਤੇ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਚੋਂ ਐਸੀਆਂ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ **ਕੁੜੀ** ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲ਼ੀ ਹੈ:

ਉੱਚਾ ਕੱਦ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨਿਰਾਲੀ
ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਾਂਙ ਖ਼ਿਆਲ
ਰੰਗ ਕਮੀਜ਼ ਦਾ ਭਿੱਜਿਆ ਹੋਇਆ
ਗਰਮ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ਼
ਬੁਲ੍ਹ ਸਨ ਓਸ ਕੁੜੀ ਦੇ
ਜਿਵੇਂ ਲਾਲ ਲਹੂ ਦਾ ਜਾਲ਼
ਸੱਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਬਦਨ ਸੀ
ਬੇਪਰਵਾਹ ਜਿਹੀ ਚਾਲ
ਹੌਲ਼ੀ ਹੌਲ਼ੀ ਟੁਰੀ ਸੀ ਘਰ ਨੂੰ
ਡਰ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਰੋਕ
ਐਸਾ ਹੁਸਨ ਸੀ ਸ਼ਾਮਾਂ ਵੇਲੇ
ਚੁੱਪ-ਜਿਹੇ ਕਰ ਗਏ ਲੋਕ

ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਾਣਨ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਚਾਅ ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਓਨਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਮਿਉਨਿਸਟ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਘਟ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ – ਨਰੂਦਾ ਵਰਗੇ ਮੌਕੇ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਣ। ਅਸੀਂ ਇਹਦੇ ਨਾਲ਼ੋਂ ਚੰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿਖਾ ਦਈਏ! ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਤੀਵੀਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ਼ਦੀ। ਸਾਡੀ ਔਰਤ ਜਾਂ ਮਾਂ ਹੈ, ਭੈਣ ਹੈ, ਭਰਜਾਈ ਜਾਂ ਘਰਵਾਲ਼ੀ ਜਾਂ ਵੇਸਵਾ ਹੈ; ਦੋਸਤ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਿਰਫ਼ ਲਿੰਗਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕਢ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਦਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਲਿੰਗਕ ਹੈ। ਇਹ ਹੋਰਨਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਗਾੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ਼ ਉਲਾਰ ਤੇ ਕੁਹਜ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਨਾਤਨੀ ਧਰਮ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਾਘਣੀ ਆਖ ਕੇ ਪੰਜੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਨਿਰਵਾਣ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੁਰਾਹ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਿਰਾ ਲੱਚਰ ਰਜਨੀਸ਼ਵਾਦ ਹੈ। ਸੁੱਚੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਹ ਦੋਹਵੇਂ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਪੁੱਗਦੇ।

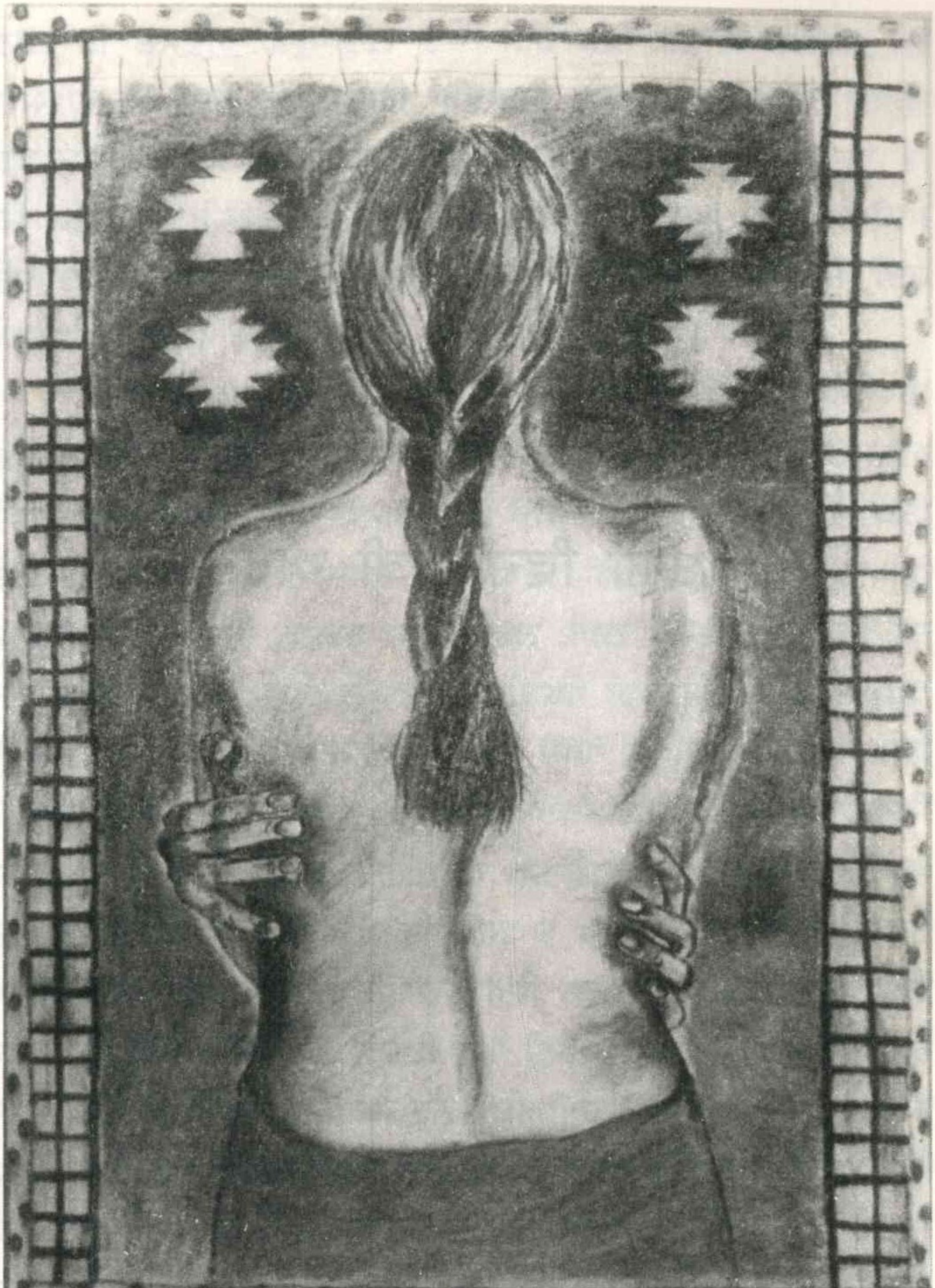

11

ਬਾਰੀ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਔਰਤ

ਨਾਲ਼-ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਗਹੁ ਨਾਲ਼ ਦੇਖੋ। ਇਹ ਹੱਥੀਂ ਬਣਾਈ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਫ਼ੌਰਨ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਅੱਧਨੰਗੀ ਔਰਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਹੱਥ ਦੱਸਦੇ ਨੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਹਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੀ ਔਰਤ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕੋਚ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਅ ਹੈ? ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਕਰਕੇ? ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਜੀਅ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਅਪਣੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਡਰੀ, ਸਹਿਮੀ ਤੇ ਝਿਜਕੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ।

ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਆਮ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਂਙ ਦੋਪੱਖੀ ਨਹੀਂ, ਬਹੁਪੱਖੀ ਹੈ। ਹਰ ਤਸਵੀਰ ਅਪਣੇ ਆਪ ਚ ਚੌਖਟਾ (ਫ਼ਰੇਮ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਕਈ ਚੌਖਟੇ ਹਨ। ਇਹ ਫ਼ਰੇਮ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਰੀ ਵੀ। ਤੇ ਕੋਈ ਨੇੜਿਓਂ ਜਾਂ ਦੂਰੋਂ ਇਸ ਤੀਵੀਂ ਵਲ ਝਾਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਝਾਕਣ ਵਾਲ਼ੇ ਵਲ ਪਿਠ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਾਂ ਚੁਗਲਝਾਤ ਮਾਰਨ ਵਾਲ਼ੇ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣਦਿਆਂ ਇਹ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅੱਗੇ ਅਪਣਾ ਉਭਾਰ ਕੱਜ ਕੇ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅੱਗੇ 'ਕੱਲੀ ਤੀਵੀਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦੀ ਹੋਏਗੀ? ਤਸਵੀਰ ਵਾਲ਼ੀ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਰੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਮੂਨਾ (ਰੁੱਖ ਜਾਂ ਤਾਰਾ) ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਪਿਛਾੜੀ ਕੰਧ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਚ ਪੈਂਦਾ ਅਕਸ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਵਾਲ਼ੀ ਕੰਧ ਦਾ। ਤੁਰਕੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨਮੂਨੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੋਣੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੀਵੀਂ ਕੀ ਸੋਚਦੀ ਹੈ? ਇਹਦੇ ਦਿਲ ਚ ਕੀ ਹੈ? ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਰਾਹ ਦਿੰਦੀਆਂ ਔਸੀਆਂ ਹਨ। ਕੀ ਇਹਦੇ ਭਾਣੇ ਇਹਦੀ ਉਡੀਕ ਮੁੱਕ ਗਈ ਹੈ? ਵੇਗਮੱਤੀਆਂ ਉਂਗਲ਼ਾਂ ਚ ਕਾਮ ਜਾਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮਣ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਨੂੰ ਇੰਜ ਹੀ ਟੋਂਹਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?

ਇਸ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਰੱਬ ਦਾ ਵਿਹਲੇ ਵੇਲੇ ਬੈਠ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਵੀਨਸ ਜਾਂ ਪਾਰਵਤੀ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਲੁੱਚੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਰਗੀ ਬੇਹਯਾ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲ਼ੀ ਨਹੀਂ।

ਨਾ ਇਹ ਸੰਕੋਚ ਪੀਪ ਸ਼ੋਅ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਮਸੂਤਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਅੱਜ ਤਾਈਂ ਕਲਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਰਦ ਨੇ ਹੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ; ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਔਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਦਸ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਨਾਲ਼-ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਔਰਤ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਭਜਨ ਹੁੰਝਨ ਹੈ। ਭਜਨੋ ਨੇ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਹੈ – ਮਾਈਸੈਲਫ਼ ਯਾਨੀ ਮੇਰਾ ਅਪਣਾ ਆਪ।

ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਲਭਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੀ ਮਰਦ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਹੱਦ ਤਕ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਔਰਤ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਂ ਔਰਤਜ਼ਾਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ? ਕੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਲੇਖਕਾਵਾਂ ਨੇ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਓਨੀ ਅਪਣੱਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ, ਜਿੰਨਾ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ? ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀਰ ਦਾ ਰੂਪ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਓਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂ ਉਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ਼ ਮਰਦ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ?

ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿੱਲ ਨੇ ਅਪਣਾ ਨਗਨ ਚਿਤ੍ਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਲਹੌਰ ਵਿਚ ਤਹਿਲਕਾ ਮਚ ਗਿਆ ਹੋਏਗਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿਤੇਰੀਆਂ ਅਪਣੇ ਨੰਗੇ ਚਿਤ੍ਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ? ਭਜਨੋ ਤਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਜੰਮਪਲ਼ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਕਾਹਦਾ ਸੰਕੋਚ ਹੈ?

ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵਾਲ਼ੀ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਸੰਕੋਚ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਮਾਜੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਔਰਤ ਨਾਲ਼ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੁੜੀ ਜੰਮਣਸਾਰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਰੀਤ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋਈ ਸੀ। (ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਚ ਕੁੜੀਆਂ ਜੰਮਣੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਬੁੱਚੜਖ਼ਾਨੇ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ।) ਲੋਹੜੀ,

ਰੱਖੜੀ ਵਰਦੇ ਮਰਦ ਅਹੰਕਾਰ ਵਾਲ਼ੇ ਤਿਉਹਾਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਰੱਦ ਹੋਣਗੇ? ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਹਾਲੇ ਤਾਈਂ ਕੋਈ ਮੂੰਹ ਮੱਥਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ।

ਬਹੁਤ ਘਟ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾ ਸਗਲਾ ਨਗਨ ਆਪਾ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅੱਗੇ ਦੇਖਿਆ ਹੋਏਗਾ ਜਾਂ ਨਿਰਵਸਤਰ ਹੋ ਕੇ ਸੇਜ ਮਾਣੀ ਹੋਏਗੀ। ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪਰਚੇ *ਮਾਨੁਸ਼ੀ* ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਲੇਖ ਛਪਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਅੰਤਰੀਵ ਅੰਗ ਦੇਖਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਸਮਝਾਏ ਗਏ ਸਨ।

ਭਜਨੋ ਦੀ ਬਣਾਈ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਲ ਕੋਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦ ਅਕਸਰ ਤਾੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਵਹਿਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹਵੇ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਦੀ ਧੌਂਸ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ। ਇਹ ਮਰਦ ਨੂੰ ਛਿੱਥਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ।

[illegible]

ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਛੋਹਿਆ ਜਾਂ ਉਸ [illegible] ਨਾਲ ਮਰਦ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ?

[illegible] ਨੇ ਆਪਣਾ [illegible] ਚਿਤ੍ਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਮਚ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਰੂਪ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਨੰਗੇ ਚਿਤ੍ਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ? [illegible] ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ [illegible] ਹੈ। ਇਸਨੂੰ [illegible] ਹੈ?

ਇਸ [illegible] ਦਾ [illegible] ਵਿਸ਼ਮ ਦੀ [illegible] ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਔਰਤ ਨਾਲ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। [illegible] ਦੀ [illegible] ਦੇ [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਸੀ। (ਪੂਰਾ ਪੰਜਾਬ [illegible]) [illegible]

12

ਫ਼ਰੇਮ ਕੀਤਾ ਵਕਤ

ਸਭ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਸਪਸ਼ਟ (ਐਂਬੀਗੀਉਸ) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦਸ ਸਕਦੇ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਹੋਏਗੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਅਸਪਸ਼ਟ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤੋਂ ਇਹਦੇ ਖਿੱਚਣ ਜਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲ਼ੇ ਦਾ ਕਦੀ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਸਵੀਰ ਚ ਤਾਂ ਕਦੇ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਅਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਰਾਹੀਂ। (ਇਹ ਗੱਲ ਖ਼ੁਦਰੌ ਕੈਮਰੇ ਨਾਲ਼ ਖਿੱਚੀ ਤਸਵੀਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਢੁੱਕਦੀ।)

ਪਰ ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਕਿ ਤਸਵੀਰ ਕਦੋਂ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਸੀ, ਕਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲ਼ਾ ਕੌਣ ਸੀ; ਤਾਂ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਤਸਵੀਰ ਘਟ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਏਗੀ।

ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੇਖੋ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਯਕੀਨੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਵਿਆਹੇ ਜੋੜੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਸ਼ੈਆਂ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ਼ ਦੇਖਣ ਵਾਲ਼ਾ ਦਸ ਦਏਗਾ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਪਰ ਕਿੰਨੀ? ਕਪੜਿਆਂ ਤੇ ਬੈਠਣ ਖੜ੍ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਜਾਂ ਯਕੀਨਨ ਇਹ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਏਨੇ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। (ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕੈਮਰੇ ਨਾਲ਼ ਖਿੱਚੀ ਤਸਵੀਰ ਸੰਨ 1848-49 ਈਸਵੀ ਦੀ ਮਿਲ਼ਦੀ ਹੈ।)

ਜੇ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਤੀਵੀਂ ਮਰਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਦਿਖਾਈ ਜਾਏ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖੀ ਨਾ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਚਿਰੀਂ-ਵਿਛੁੰਨਿਆਂ ਵਾਂਙ ਮਿਲ਼ੇਗਾ। ਉਹ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਚੁੰਮੇਗਾ ਜਾਂ ਚਾਅ ਨਾਲ਼ ਦੇਖੇਗਾ, ਹਉਕਾ ਲਏਗਾ ਜਾਂ ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਰਖ ਦਏਗਾ।

ਕੈਮਰੇ ਨਾਲ਼ ਖਿੱਚੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਲੰਘ ਗਏ ਵੇਲੇ

ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਕੈਮਰੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਿੱਛੇ ਵਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੈਮਰੇ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਕਲਾ ਉਸ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਕਲਿਕ ਸੰਮੇਂ ਦੇ ਅਨੰਤ ਵਹਿਣ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।(ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਨੂੰ ਕੈਮਰੇ ਵਾਂਙ ਤੋੜਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਯਾਦ ਅਕਸਾਂ ਦਾ ਵਹਿਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।) ਹਰ ਤਸਵੀਰ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੇ ਹੁਣ-ਖਿਣ ਵਿਚਾਲ਼ੇ ਖਾਈ ਹੈ - ਛੋਟੀ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ।

ਹਰ ਤਸਵੀਰ ਵਾਂਙ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਵਰਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦੀ ਖਿੱਚੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚਲੇ ਤੀਵੀਂ ਆਦਮੀ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਹੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਨਗਰ ਨਕੋਦਰ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਪਿੰਡ ਚੱਕ ਮੁਗ਼ਲਾਣੀ ਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਸੰਨ 1929 ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨੈਰੋਬੀ (ਕੀਨੀਆ) ਵਿਚ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ ਤੇ ਹੁਣ ਵਿਚਾਲ਼ੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਖਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਦਿਲ ਡੁੱਬਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜ ਇਸ ਜਹਾਨ ਵਿਚ ਨਾ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਜੋੜਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲ਼ਾ ਮੇਰਾ ਬਾਪ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿੰਨੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਇਹ ਵੀ ਚਤਾਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਿਆ ਤੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਏਂ।

ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਵਸਲ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਣੇ ਬੜੇ ਭਾਗਾਂਵਾਲ਼ੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਇਕੱਠੇ ਸਨ; ਭਾਵੇਂ ਕੀਨੀਆ ਚ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀ ਪਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਵਿਛੋੜਾ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ ਹੋਏਗਾ। ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਚ ਮਰਦ ਪਰਦੇਸੀਂ ਕਮਾਈਆਂ ਕਰਨ ਨਿਕਲ਼ੇ ਅਪਣੀਆਂ ਘਰਵਾਲ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛਡ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੀ ਦਾਦੀ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਦਰਾਣੀਆਂ ਜਠਾਣੀਆਂ ਦਾ

ਖ਼ਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ; ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿੰਨੇ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲ ਅਪਣੇ ਮਰਦਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਫੇਰ ਅਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ। ਤਸਵੀਰ ਵਿਚਲਾ ਮਰਦ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵੀ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨੂੰ ਮਨੀਲੇ, ਮਲਾਇਆ, ਸਿਆਮ ਤੇ ਮਿਰਕਣ ਗਏ ਅਪਣੇ ਵਤਨੀਆਂ ਵਾਂਙ ਚੋਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਵਾਉਣਾ ਪਿਆ; ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਿਛਲੀ ਉਮਰੇ ਇਹਨੂੰ ਚੋਰੀ ਸਹੇੜੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਬਿਨਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਆਉਣ ਦੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਨੇ ਮਾਰਨਾ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦੈ, ਸੁਆਣੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੀਨੀਆ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਏਗੀ। ਅਪਣੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਭੁੱਖ ਲਾਹੁਣ ਮਗਰੋਂ ਅਪਣੇ ਵਸਲ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਰਖਣ ਲਈ ਜਾਂ ਅਪਣੇ ਅੰਗ-ਸਾਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਵਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਚਲੋ ਚਲ ਕੇ ਨਕੋਦਰੀਏ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕੋਲ਼ੋਂ ਫ਼ੋਟੋ ਲਹਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਤੇ ਇਹ ਵਾਰਦਾਤ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਜੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਬੀਬੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੀਨੀਆ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਫ਼ੋਟੋ ਚੋਂ ਖ਼ਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਇਹ ਲਹੌਰ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸੇ ਟੱਬਰ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਝਾਕ ਰਹੀ ਸੁਆਣੀ ਦੇ ਅਣਕੱਜੇ ਮੁੱਖੜੇ, ਤੇਲ ਲਾ ਕੇ ਵਾਹੇ ਵਾਲ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿੰਙੇ ਚੀਰ, ਲਟਕਦੀ ਵਾਲ਼ੀ, ਕੋਕੇ, ਮਾਮੂਲੀ-ਜਿਹੀ ਲਿਟ ਤੇ ਵਾਲ਼ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਲਾਈ ਸੂਈ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੌਸਲਾ ਝਲਕਦਾ ਹੈ; ਪਰ ਇਹਦੇ ਮਿਹਨਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੱਥ 'ਸਰਦਾਰਾਂ' ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਂਆਂ ਵਰਗੇ ਸੁਹਲ ਨਹੀਂ। ਅਪਣੇ ਘਰ ਵਾਲ਼ੇ ਦੀ ਲਾਈ ਘੜੀ ਨੇ ਇਹਦੀ ਕਢਾਈ ਵਾਲ਼ੇ ਦੁਪੱਟੇ ਦੀ ਲੈਅ ਨੂੰ ਮਾਂਦ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਜੂਦ ਦਾ ਜਬ੍ਹਾ ਇਸੇ ਦੁਪੱਟੇ ਸਦਕਾ ਹੈ। ਇਹਨੇ ਇਹਦੇ ਦੋ ਘੋਤਿਆਂ ਦੀ ਬੋਸਕੀ ਦੇ ਸੂਟ ਨੂੰ ਵੀ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਹਨੇ ਅਪਣੇ ਹੱਥ ਅਪਣੇ ਪੱਟਾਂ ਵਿਚਾਲ਼ੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹਦਾ ਕੱਜਣ ਹੋਰ ਅਖ਼ਤਿਆਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਸੁਆਣੀ ਅਪਣਾ ਆਪ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੀ ਹੋਣੀ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅੱਗੇ ਤੀਵੀਂ ਬੇਵਾਹਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਬਸ਼ਰਤਿ ਕਿ ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਹੋਵੇ।

ਸੁਆਣੀ ਦਾ ਮਰਦ ਸ਼ੂਕਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੂਕਾ ਸ਼ਬਦ ਮੋਗੇ-ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਲ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ – ਸ਼ੁਕੀਨ ਤੇ ਆਸ਼ਕ-ਮਿਜ਼ਾਜ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੀ ਸੁਹਣਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1929 ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਰਗੀ ਤਹਿ ਵਾਲ਼ੀ ਚਿੱਟੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ। ਅਪਣੇ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਦੀ ਇਹ ਪੱਗ ਜਣੇ ਨੇ ਅਪਣੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲ਼ੇ ਦਿਨ ਵੀ ਇੰਜ ਦੀ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਏਗੀ। ਦਿਨ ਸੁਧ ਵੇਲੇ ਤੇ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਛਿੰਜ ਵੇਲੇ ਇਹ ਜਣਾ ਪੱਗ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਡਬਲ-ਬ੍ਰੈਸਟ ਦੀ ਇਹ ਜੈਕਟ ਹੋ ਸਕਦੈ, ਇਹਨੇ ਵਿਆਹ ਵਾਸਤੇ ਸੰਵਾਈ ਹੋਏਗੀ ਜਾਂ ਕੀਨੀਆ ਜਾਣ ਵੇਲੇ। ਕੀ ਅਪਣਾ ਘਰ ਛੱਡਣਾ ਵੀ ਕੋਈ ਜਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਜੈਕਟ ਵਿਚ ਰੇਸ਼ਮੀ ਰੁਮਾਲ ਵਿਚ ਪਏ ਵੱਟਾਂ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਹਨੇ ਤਸਵੀਰ ਖਿਚਵਾਣ ਵੇਲੇ ਹੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੋਏਗਾ। ਇਕ ਜੇਬ ਢਕੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਹਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਕਾਲਰ ਦੀਹਦੇ ਨਹੀਂ। ਫ਼ੋਟੋਗਰਾਫ਼ਰ ਨੇ ਨੈਕਟਾਈ ਲਾ ਲੈਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹਨੇ ਗਲ਼ ਚ ਫਾਹਾ ਪਾਉਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੁਹਣੇ ਮੁੱਖੜੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਅੱਖ ਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਰਹੀਆਂ। ਕੀ ਇਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜਾਗਦਿਆਂ ਸੁਫ਼ਨੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ? ਜਾਂ ਫ਼ੋਟੋਕਾਰ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ? ਬੇਰੰਗ ਪਰਦੇ ਨਾਲ਼ ਅਭੇਦ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸੁਪਨ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਦੇ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਢੋਅ ਲਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਏਸ ਬੰਦੇ ਦਾ ਅਪਣੀ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪੱਟ ਤੋਂ ਰੀਣ ਕੁ ਪਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕਿਆ ਹੱਥ ਇਹਦੀ ਭਰਪੂਰ ਜਵਾਨੀ ਤੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਇਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੋਹੜੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਹੈਰਾਨ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਰਾ ਵਜੂਦ ਜਿਵੇਂ ਆਖ ਰਿਹਾ ਹੈ – ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਲ਼ਿਆਂ ਚ ਅੱਜ ਵਰਗੇ ਕੈਮਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੇ, ਜੋ ਇਕ ਸਕਿੰਟ ਦਾ ਹਜ਼ਾਰਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਪਕੜ ਕੇ ਦਰਜ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਓਦੋਂ ਕੈਮਰੇ ਵਿਚ ਮੰਦ-ਗਤੀ ਵਾਲ਼ੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਪਾਈਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀ ਫ਼ਿਲਮ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਓਦੋਂ ਕੈਮਰੇਵਾਲ਼ਾ ਫ਼ੋਟੋ ਖਿੱਚਦਿਆਂ ਅਪਣੇ 'ਸਬਜੈਕਟਾਂ' ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ - ਹਿੱਲਣਾ ਨਹੀਂ... ਹਿੱਲਣਾ ਨਹੀਂ।

ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੇ ਬਾਪ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਚੇ ਗੁੰਬਦ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੀ ਸੁਣਦੀ ਹੈ - ਹਿੱਲਣਾ ਨਹੀਂ...ਨਹੀਂ...ਨਹੀਂ...। ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵਾਲ਼ਾ ਇਹ ਜੋੜਾ ਅਹਿੱਲ ਉਹਦੇ ਵਲ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਇਹ ਮੇਰੇ ਵਲ ਦੇਖਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

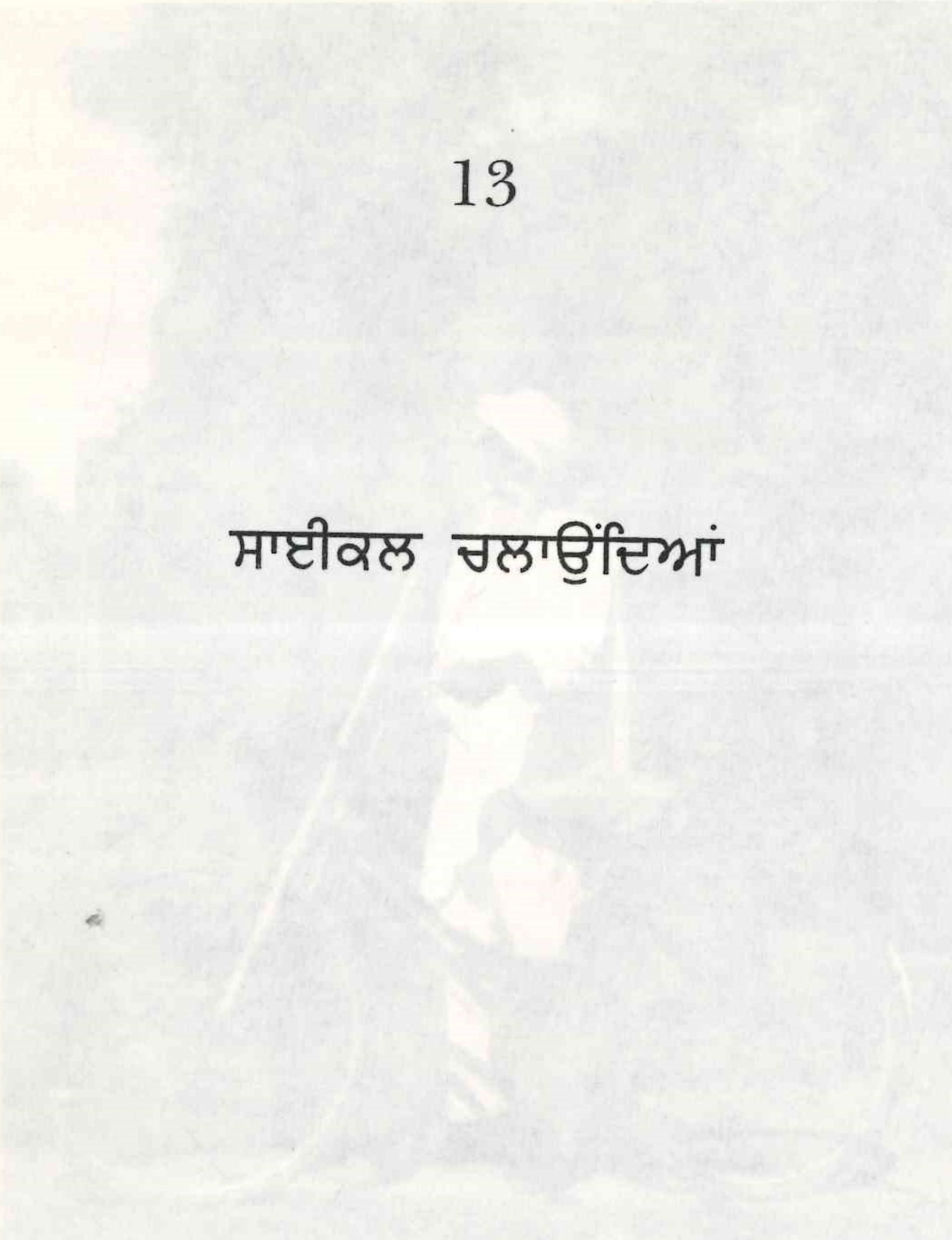

13

ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ

ਬਾਈਸਿਕਲ ਐਸੀ ਮਸ਼ੀਨ ਹੈ, ਜੋ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਨੇੜੇ ਹੈ; ਵੀਣੀ ਉੱਤੇ ਲਾਈ ਘੜੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਨੇੜੇ। ਘੜੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਈਕਲ ਕਿਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਪਣੀ ਆਮਦ ਦਾ ਏਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਇਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਰਾਈਵਲ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਲਭ ਰਿਹਾ।) ਪਹੁੰਚਦੇ ਤਾਂ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ, ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਤੇ ਰੌਕਟ ਵੀ ਹਨ; ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚ ਸਾਈਕਲ ਵਰਗੀ ਅਪਣੱਤ, ਸਰੀਰਕ ਥਕੇਵੇਂ ਦੀ ਮਿੱਠਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਸਾਈਕਲ ਜਿਹਾ ਬੀਬਾ ਰਾਣਾ ਵਾਹਨ ਵੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਸਾਈਕਲ ਜਿੰਨਾ ਨੇੜੇ ਜਾਂ ਪਾਲਤੂ ਕੁੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਬਿੱਲੀ ਤੇ ਜਾਂ ਰਿਜ਼ਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲ਼ ਜਾਹੂ ਜਾਲ਼ਦੇ ਜਾਨਵਰ। ਏਨੀ ਨੇੜਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਸਾਈਕਲ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ।

ਬਾਈਸਿਕਲ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਸੀ। ਸਾਈਕਲ ਕਿਤੇ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਲਣ ਲੱਗੇ। ਲਿਓਨਾਰਦੋ ਦਾ ਵਿੰਚੀ ਦੇ ਵਾਹੇ ਖ਼ਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਈਸਿਕਲ ਵਰਗੀ ਮਸ਼ੀਨ ਵੀ ਮਿਲ਼ਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਘੋੜਿਆਂ ਬਗ਼ੈਰ ਬੱਘੀਆਂ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਗੱਲ ਨਾ ਬਣੀ। ਸੰਨ 1790 ਵਿਚ ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸ਼ਿਰਾਕ ਨੇ ਪਹੀਆਂ ਵਾਲ਼ਾਂ ਲੱਕੜ ਦਾ ਘੋੜਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਅਜੀਬ ਜਨੌਰ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਲੋਕ ਦੌੜਾਂ ਲਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਫੇਰ 1818 ਵਿਚ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਕਾਰਲ ਫ਼ੌਨ ਦਰਾਇਸ ਨੇ ਇਸ ਘੋੜੇ ਦਾ ਸਿਰ ਤੇ ਧੜ ਲਾਹ ਮਾਰਿਆ; ਅਗਾੜੀ ਮੁੜਨ ਵਾਲ਼ਾ ਪਹੀਆ ਜੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫ਼ਰੇਮ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕਾਠੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਲੁਹਾਰ ਕਰਕਪੈਟਰਿਕ ਮੈਕਮਿਲਨ ਨੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪੈਡਲ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਬਰੇਕ ਵੀ ਫ਼ਿਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬੰਦਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਦੋਹਵੇਂ ਪੈਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੋ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਸੰਨ 1867

ਦੀ ਪੈਰਿਸ ਦੀ ਅਜ਼ੀਮ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀਲੋਸੀਪੀਦ Velocipedas ਦੀ ਬੜੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਹੋਈ। ਇਹਦੀ ਧੁੰਮ ਅਮਰੀਕਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤਾਈਂ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਸੰਨ 1888 ਵਿਚ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਸਲੋਤਰੀਏ ਜੌਨ੍ਹ ਡਨਲਪ ਨੇ ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਨੂੰ ਰਬੜ ਦੇ ਟਾਇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਫੇਰ ਹਰ ਬੰਦਾ ਰਾਹਵਾਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਹਰ ਔਰਤ ਰਾਣੀ ਬਣ ਗਈ।

ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਲਿਖਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਾਈਕਲ ਯਾਦ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਚਲਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਈਕਲ ਹੁਣ ਕਿਤੇ ਹੋਣਗੇ? ਸੱਜਣਾਂ ਵਾਂਙ ਸਾਈਕਲ ਵੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪਹੀਆਂ ਵਾਲ਼ੇ ਸਾਈਕਲ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕਾਰ ਚਲਾਉਣੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਕਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਚਲਾਈ, ਤਾਂ ਸਾਈਕਲ ਸਿੱਖਣ ਵੇਲੇ ਜੋ ਚਾਅ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੈਂਚੀ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣ ਲੱਗਾ ਚੁਫਾਲ਼ ਡਿਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਹੱਥ ਗੋਡੇ ਛਿੱਲੇ ਗਏ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਅੱਕ ਕੇ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਚੁੱਕਦਾ ਤੇ ਨਕੋਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਤੇ ਆਲ਼ੇਦੁਆਲ਼ੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ’ਤੇ ਇਕੱਲਾ ਭਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮਿਹਨਤ-ਮਜੂਰੀ ਕਰਨ ਜਾਂਦਿਆਂ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਇਆ ਹੋਏਗਾ। ਇਹ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ਼ ਦੱਸਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ: ਸਾਰੇ ਨਕੋਦਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਚ ਪਹਿਲਾ ਸਾਈਕਲ ਰੈਲੇ ਮੈਂ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਸੀ। –ਏਨਾ ਹੀ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲ਼ੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬਣ ਹੁੱਬਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਅਸੀਂ ਮਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਸੜਕ ’ਤੇ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਹਰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਅਪਣੇ ਅਜੂਬੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਨੇ ਅਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰਨੀਆਂ ਆਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਸੀ।

ਸਾਈਕਲ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗਿਓਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੇਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਈਕਲ ਜਿਵੇਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦਿਸਹੱਦੇ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀ ਹੱਥੀਂ-ਕੱਤੇ ਕਪੜੇ 'ਚ ਲਿਪਟੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਲ। ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੀਡਰ ਨੂੰ ਸਕੂਟਰ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ ਦੇਖ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਚਿੱਲੀ ਦੇ ਸੂਝਵਾਨ ਅਨਤੋਨੀਓ ਵੀਏਰਾਗਾਲੋ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ – ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ!

ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਜਦ ਦਾ ਇਹ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਈਕਲਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੋਂ ਝਟ ਮਗਰੋਂ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਸੀ – **ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ**। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਈਕਲ ਵੀ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ
ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਲੰਮੀ ਵਾਟ
ਟੁੱਟੀ ਸਲੇਟ ਜਿਹੇ ਬਚਪਨ ਤੇ
ਲੋਹੇ ਦੇ ਥਣ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ
ਬੱਸ ਹੱਸ ਛੱਡਣਾ
ਤੇ ਵਾਟ ਦਾ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣਾ...

ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਹਮਸੁਖ਼ਨ ਹਰਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ ਨਾਲ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਹੱਸਣ ਦੀ ਗੱਲ ਓਦੋਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਹਨੇ ਅਪਣੀ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ

ਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦਾ ਥਣ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਫੇਰ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ – **ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ**। ਇਸ ਚ ਕਈ ਕੁਝ ਹੈ – ਸਾਬਤ ਕਦਮ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮਾਣ, ਬੇਅਸੂਲਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਨਫ਼ਰਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਖੌਲ, ਭਾਰਤ ਭਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਏਕਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚ ਸਾਈਕਲਚੋਰ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਦੁਖਦੀ ਰਗ ਕਾਮਰੇਡ ਵਿਦਿਆ ਰਤਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾ ਸੁਣਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਸਾਂਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਮੇਰਾ ਗੱਚ ਭਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਕਿਥੇ ਹੈ ਵਿਦਿਆ ਰਤਨ?

ਲੋਕਗੀਤਾਂ ਚ ਸਾਈਕਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਬਾਗੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਰੋ
ਚਿੱਟੀਆਂ ਦੁੱਧ ਸੜਕਾਂ
ਬਾਈਸਿਕਲ ਚਲਾਇਆ ਕਰੋ

ਬਾਈਸਿਕਲ ਵਾਲਿਆ
ਬਾਈਸਿਕਲ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੈਂ
ਫਿੱਟੇਮੂੰਹ ਸ਼ਕੀਨੀ ਦੇ
ਪੈਰ ਹਿਲਾਈ ਜਾਂਦੈਂ

ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਗੀਤ ਲਿਖਿਆ ਸੀ – ਕੁਕੜੂੰ ਘੜੂੰ। ਇਸ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਡੰਡੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਣ ਦੇ ਤਰਲੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਿੰਦੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਗਾਏ ਗੀਤ ਕਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ।

ਜੌਰਜ ਬਰਨਰਡ ਸ਼ਾੱਅ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ – ਹਾਂ, ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣਾ ਅਦਬੀ ਬੰਦੇ ਲਈ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੈ। – ਇਹਨੇ ਸੰਨ 1895 ਵਿਚ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣਾ ਸਿੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਇੱਕੋ ਸਾਲ ਵਿਚ 8 ਲੱਖ ਸਾਈਕਲ ਬਣੇ ਸੀ। ਸ਼ਾੱਅ ਨੇ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਸੀ – ਏਸ ਉਮਰੇ ਸਾਈਕਲ ਸਿਖਦਿਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਬਾਹਵਾਂ ਛਿੱਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਏਸ ਨਰਕੀ ਮਸ਼ੀਨ ਤੋਂ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣੀ। ਮੈਂ ਅੱਗ ਚੋਂ ਕੁੰਦਨ ਬਣ ਕੇ ਨਿਕਲੂੰਗਾ।

ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਰੇਨੂਆ ਦੀ 1897 ਵਿਚ ਸਾਈਕਲ ਸਿਖਦਿਆਂ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਟੁੱਟ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਨਾਲ਼ ਚਿਤ੍ਰ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਬੁਰਸ਼ ਰੰਗ ਫੜਾਉਣ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਇਹਦੀ ਘਰਵਾਲ਼ੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਇਹਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਟਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ।

ਤਾਲਸਤਾਇ ਨੇ 67 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ ਸਾਈਕਲ ਸਿੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਾਰਚ 1895 ਵਿਚ ਮਾਸਕੋ ਦੀ ਸਾਈਕਲ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਭਾ ਨੇ ਤਾਲਸਤਾਇ ਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਦੀ ਸੁਗਾਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਅਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ – ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਏਨਾ ਚੰਗਾ ਕਿਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ? ਚਰਤਕੌਫ਼ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਗ਼ੁੱਸੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਨਾ ਸਿੱਖਾਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕਾਹਦੀ ਸ਼ਰਮ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹਕ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗਾ ਚਾਅ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੀ ਬੁਰਾ ਹੈ? – ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਾਡੇ ਵਡੇਰੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਾਈਕਲ ਨਾਲ਼ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸਾਂਝ ਰਹੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਜਾਂ ਕੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ?

ਫੁੰਮਣਾਂ, ਪਰਾਂਦੀਆਂ, ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਸਜਾਏ ਸਾਈਕਲ, ਮਡਗਾਰਡਾਂ

ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਪੁੱਠੇ ਹੈਂਡਲਾਂ ਵਾਲ਼ੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਾੜ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਾਈਕਲ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਆਮ ਦੇਖੇ ਹੋਣਗੇ; ਪਰ ਕੋਈ ਨਿਹੰਗ ਸਾਈਕਲਸਵਾਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਜੂਨ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਟਾਈਰ ਟਿਊਬਾਂ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਾ ਬਿਗਲ ਵਜਾਉਂਦਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਗੇੜਾ ਕਢਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣਾ ਅਮੀਰੀ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ; ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਗਲ ਹੈ। ਇਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਈਕ ਕਲੱਬਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ; ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਅਪਣੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਛਪਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਮੋਟਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿਤ ਵਧਦੇ ਟਰੈਫ਼ਿਕ ਵਿਰੁਧ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਲਾਈ ਮੁਹਿੰਮ ਸਦਕਾ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਾਈਕਲ ਲੇਨਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਚਿਤ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਕਈ ਵਾਰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਬਾਈਕ ਖ਼ਰੀਦਾਂ। ਪਰ ਲੰਡਨ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਅਪਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਅਧੀਰ (ਨਰਵਸ) ਬੰਦਾ ਲੰਡਨ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ

ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਸਾਹਮਣੀ ਹਵਾ ਵਿਚ
ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ
ਤੁਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋ
ਸੜਕ ਜਿਉਂ ਕਾਲ਼ੀ ਦਲਦਲ ਹੈ
ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੁੱਭਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹੈ
ਕਿਸ਼ਤਾਂ 'ਤੇ ਲਿਆ ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਈਕਲ

ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ
ਤੁਸੀਂ ਲੱਖ ਲੱਖ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋ
ਤੁਹਾਡੀ ਕੀਮਤ ਇਕ ਸਕੂਟਰ ਜਮ੍ਹਾਂ
ਪੈਟਰੋਲ ਅਲਾਉਂਸ ਨਹੀਂ ਪਈ
ਜਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਦੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ
ਤੁਸੀਂ ਤੁਲੇ ਨਹੀਂ

ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ
ਕਾਮਰੇਡ ਵਿਦਿਆ ਰਤਨ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ
ਜੋ ਕਮਿਉਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਟੇਜ 'ਤੇ
ਸਾਈਕਲ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ
ਉਹਦੇ ਦੋਹਵੇਂ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸਨ
ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੁੱਦਤ ਹੋ ਗਈ
ਵਿਦਿਆ ਰਤਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆਂ
ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਖਹਿਸਰ ਕੇ ਲੰਘੀ ਕਾਰ ਨੂੰ
ਤੁਸੀਂ ਗਾ੍ਲ ਕਢ ਸਕਦੇ ਹੋ
ਜਮਾਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਇਜ਼ਹਾਰ ਵਜੋਂ

ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ ਤੁਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋ -
ਤੁਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋ
ਇਸ ਪਿਆਰੀ ਮਾਤਭੂਮੀ ਦੇ ਦੋ ਕਰੋੜ
ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ਼ ਹਨ
ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ
ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਕਲਰਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ
ਫੇਰੀਆਂ ਵਾਲ਼ੇ
ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਪਾੜ੍ਹੇ
ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ
ਸਾਈਕਲ ਚੋਰ ਵੀ

ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ
ਤੁਸੀਂ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਖੜਦੇ ਹੋ
ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ
ਤੁਸੀਂ ਜਮਾਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹੋ
ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ
ਤੁਸੀਂ ਅਗਾਹਾਂਵਧੂ ਹੁੰਦੇ ਹੋ
ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਅੰਤਿਮ ਦੌਰ ਵਿਚ
ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ
ਤੁਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹੋ –
ਪੈਦਲ ਲੋਕ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋਣਗੇ?

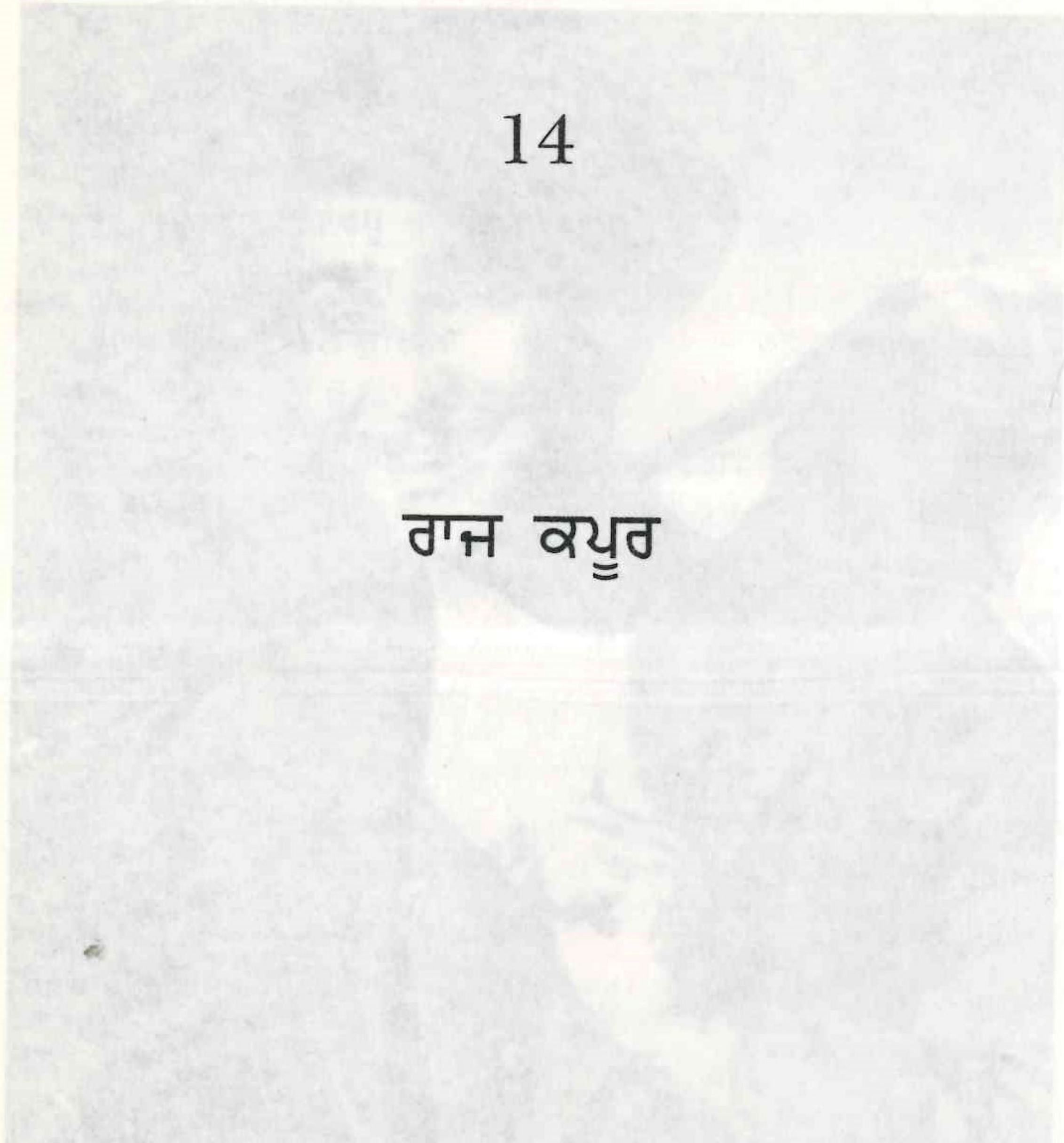

14

ਰਾਜ ਕਪੂਰ

ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਵੱਡਾ ਕਲਾਕਾਰ ਸੀ? ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ? ਇਹਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਮਗਰੋਂ ਇਹਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਲਭਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਣੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਘਟ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇਖੀਆਂ। ਹੋਸ਼ਮੰਦ ਉਮਰੇ ਨਕੋਦਰ ਦੇ ਤੰਬੂਆਂ ਤੇ ਟੀਨ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਾਲ਼ੀ ਟੂਰਿੰਗ ਟਾਕੀ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਦੀ ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਇੱਕੋ ਸੀਨ ਚੇਤੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਸਾਬਣ ਮਲ਼ਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਘਾਬਰਿਆ ਹੋਇਆ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ਼ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਨਿੱਠ ਕੇ ਬਹਿ ਕੇ ਦੇਖੀਆਂ, ਕਿਤਾਬ ਵਾਂਙ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੰਮੀ ਗਰੇਵਾਲ਼ ਦੀ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਬਾਰੇ ਬਣਾਈ ਫ਼ਿਲਮ *ਲਿਵਿੰਗ ਲੈਜੈਂਡ* ਵੀ ਦੇਖੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸਾਹਮਣੇ ਅਪਣੀਆਂ ਐਕਟਰੱਸਾਂ ਨਾਲ਼ ਇਸ਼ਕ ਕਰਨ ਦੇ ਥੋਥੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਈ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਦੀ ਵਿਚ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜੀ ਰਵੱਈਏ ਬੜੇ ਬਦਲੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਕਪੂਰ-ਨਰਗਿਸ ਤੇ ਗੁਰੂਦੱਤ-ਵਹੀਦਾ ਰਹਿਮਾਨ ਦੀ ਜੋੜੀ ਨੇ ਪਰਾਦੰਪਤੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ। ਅਪਣੇ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਦੀ ਰੀਸ ਕਰਨੀ ਇਨਸਾਨੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਹੈ। ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨ ਚੌਰਸ ਟੋਟਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦਾ ਆਲ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਵਾਂ ਦਹਾਕਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਬੋਲਦੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਓਦੋਂ ਹਾਲੇ ਵਪਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੀ ਝੂਠੀ ਵੰਡੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ। ਫ਼ਿਲਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਫ਼ਰੀਹ ਵੀ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਸੁਨੇਹਾ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲ਼ਿਆਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਦੇ

ਕਹਿਣ ਵਾਂਙ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਨਾਤਸੀਵਾਦ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਸ਼ਿਕਸਤ ਬਾਅਦ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕੈਂਪ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ 'ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਮੁਲਕ ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਮਰਾਜ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਠੰਢੀ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਤਿਭਾਗਾ ਤੇ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਤਿਲੰਗਾਨਾ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਫੇਰ ਅਮਨ ਲਹਿਰ ਚਲ ਪਈ। ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਨਹਿਰੂਵਾਦ ਤੋਂ ਬੜੇ ਅਦੀਬਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਆਸਾਂ ਸਨ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਮਾਯੂਸ ਅਦੀਬ ਬੰਬਈ ਦੀ ਫ਼ਿਲਮ ਸਨਅਤ ਨੇ ਕਲੁੰਜ ਲਏ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਨੇ *ਆਗ* (1948) ਤੇ *ਬਰਸਾਤ* (1949) ਦੇ 'ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਮਉਮਰ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ' ਨੂੰ ਤਜ ਕੇ ਪੰਜਾਹਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤੋੜਿੱਤੀ *ਆਵਾਰਾ*, *ਸ੍ਰੀ 420*, *ਜਾਗਤੇ ਰਹੋ* ਤੇ *ਬੂਟ ਪਾਲਿਸ਼* ਵਰਗੀਆਂ ਕਲਾਸਿਕ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਇਸ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਨਾਲ਼ ਦੋ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਦੀਬ ਸਨ – ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਤੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਅੱਬਾਸ। ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਨੇ ਮੁਕੇਸ਼ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ 'ਮੇਰੀ ਰੂਹ' ਮੰਨਿਆ, ਪਰ ਇਹਨੇ ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਤੇ ਖ਼ੁਆਜੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਖ਼ੁਆਜੇ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਕਾਹਦੇ ਜੋਗਾ ਹੋਣਾ ਸੀ? ਇਹਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਅੰਤ *ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਜੋਕਰ* (1970) ਨਾਲ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜੋਕਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੀਆਂ ਇਹਦੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੇਲੋੜਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਰੰਗੀਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕਾਲ਼ੀ ਚਿੱਟੀ ਫ਼ਿਲਮ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਾਗ਼ਜ਼ 'ਤੇ ਛਪੇ ਕਾਲ਼ੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਰਗੀ। ਰੰਗੀਨ ਫ਼ਿਲਮ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਰੰਗੀਨ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਖੰਭ ਕੁਤਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਲ਼ੀ ਚਿੱਟੀ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿਚ ਹਰ ਦਰਸ਼ਕ ਅਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਰੰਗ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਨਹੀਂ

ਭਰਦਾ। ਇਹਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਸਲੋਂ ਖੁਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਐਸੀ ਵਿਧੀ ਨਿਕਲ਼ ਆਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਕਲਾਸਿਕ ਕਾਲੀਆਂ ਚਿੱਟੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗੀਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਓ, ਆਈਸਨਸ਼ਟਾਈਨ, ਚਾਰਲੀ ਚੈਪਲਿਨ ਤੇ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਦੀਆਂ ਰੰਗੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਲੱਗਣਗੀਆਂ। ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਫ਼ਿਲਮੀ ਕਦਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਿਆ ਜਾਵੇ।

ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਨੇ ਐਕਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਚਾਰਲੀ ਚੈਪਲਿਨ ਦੀ ਰੀਸ ਕੀਤੀ। ਚੈਪਲਿਨ ਵੱਖਰੇ ਮਾਹੌਲ ਚੋਂ ਨਿਕਲ਼ਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਆਪ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਊਰ ਵਾਲ਼ਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਦਾ ਸਿਆਸਤ ਵਾਲ਼ਾ ਪਾਸਾ ਖ਼ੁਆਜਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਚੈਪਲਿਨ ਵਾਲ਼ੀ ਲਚਕ ਤੇ ਫੁਰਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੱਸਾਸ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਪਤਲੀ ਮੁੱਛ ਤੇ ਖੱਬੀ ਗੱਲ੍ਹ ਤੇ ਨੱਕ ਕੋਲ਼ ਦੋ ਤਿਣ ਸਾਰੀ ਬਾਤ ਕਹਿ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਤੇ ਗੁਰੂਦੱਤ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਰਗੇ ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਹੱਥ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਹੱਸਾਸ ਮੁੱਖੜਾ ਗੁਰੂਦੱਤ ਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਬੜਾ ਉਦਾਸ ਸੀ। ਗੁਰੂਦੱਤ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਦੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਗੱਲ ਕੁਝ ਹੋਰ ਈ ਹੋਣੀ ਸੀ।

ਤੇ ਨਰਗਿਸ। ਨਰਗਿਸ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਣ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਰਗਿਸ ਨਾਲ਼ ਅਠਾਰਾਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਨਰਗਿਸ ਨੂੰ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖੇ; ਪਰ ਇਹ ਨਰਗਿਸ ਤੇ ਵਹੀਦਾ ਰਹਿਮਾਨ ਨਾਲ਼ੋਂ ਸੁਹਣੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣੇ। ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਆਪ ਵੀ ਤਾਂ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ, ਜਿਹਨੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨੀਰਸ ਵਖਤਾਂਮਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਦੁੱਖ ਵਿਸਰਾ ਕੇ ਖੇੜਾ ਲਿਆਂਦਾ; ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਪਲ ਭਰ ਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਖੇੜਾ ਤਾਂ ਸੀ।

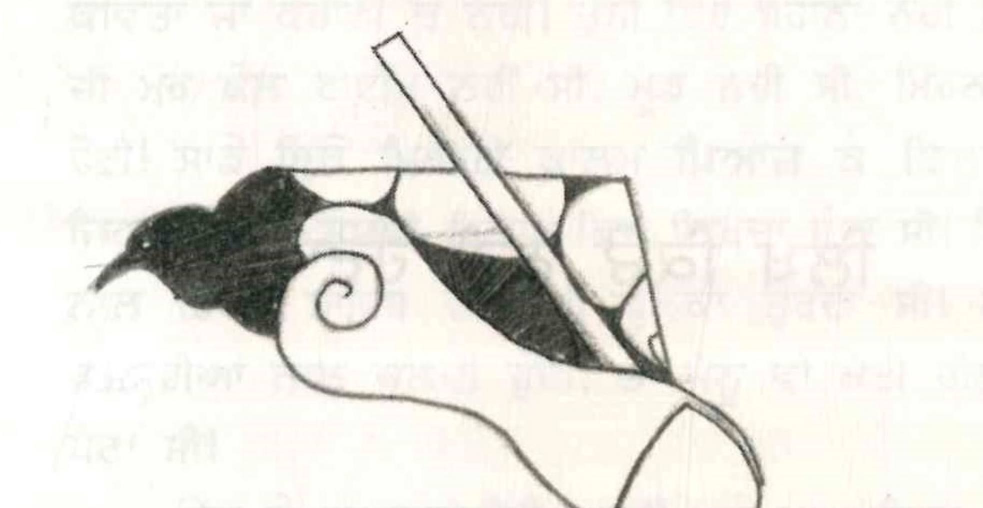
Kiran

15

ਲਿਖ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ

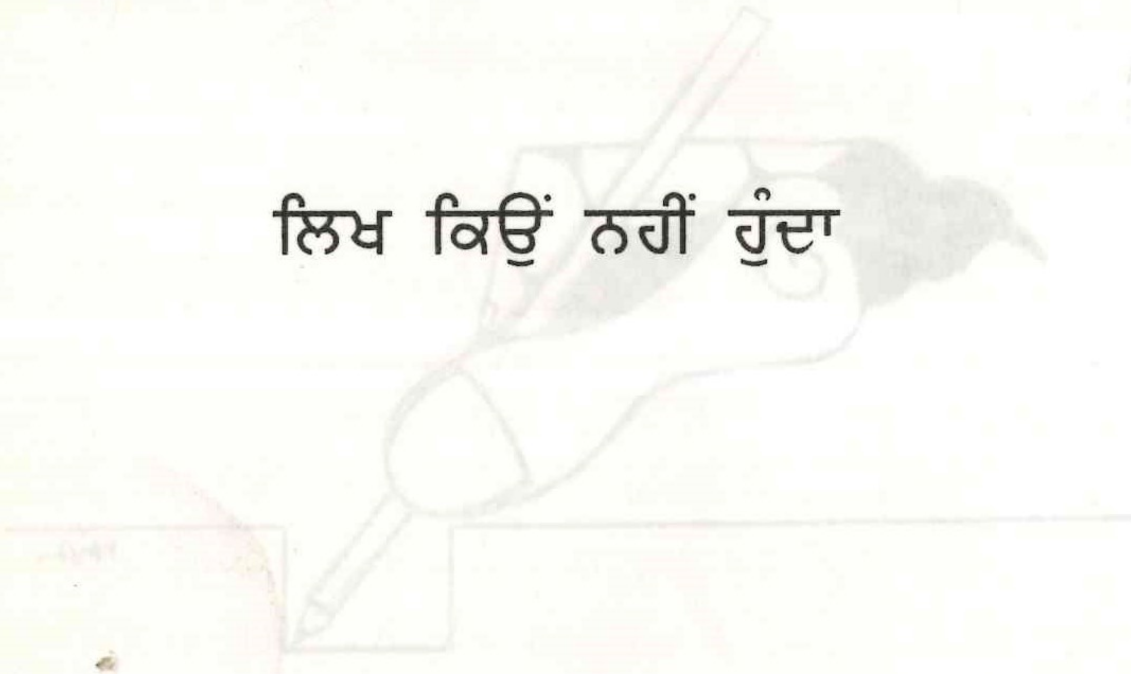

ਮੈਂ ਜਦ ਫੈਖ਼ਸੂਫੀਆਂ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਤੱਤੇ ਘਾਉ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਲਿਖੀ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਲੜੀ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ੈਅ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁੱਝਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਏ।

ਕਾਲਮਨਵੀਸੀ ਤੇ ਤਖ਼ਲੀਕੀ ਅਦਬ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਫੈਖ਼ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਛੋਟ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਚ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦੇ ਕਿ ਜੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਟਾਈਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੂਡ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਹੋਈ। ਸਾਡੇ ਇੱਕੋ ਮਿਆਰੀ ਕਾਲਮ **ਪਿਆਜ਼ ਕੇ ਛਿਲਕੇ** ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਫ਼ਿਕਰ ਤੌਂਸਵੀ *ਮਿਲਾਪ* ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਜ਼ਾਂ ਨਾਲ਼ ਫ਼ਿਕਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਤੋਰੀ ਫੁਲਕਾ ਤੁਰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਮੇਰੀ ਰੋਟੀ ਫੈਖ਼ਸੂਫੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਚਲਦੀ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਹੀਲਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਸੀ।

ਉਂਜ ਜੇ ਕਾਲਮਨਵੀਸੀ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਟਾਈਮ ਤੇ ਮੂਡ ਵਾਲ਼ੀ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸੱਚੀ ਹੈ। ਮੂਡ ਦਾ ਕੀ ਹੈ! ਇਹ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਦੇ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ, ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਨੇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮਿਲ਼ ਕੇ ਜਾਂ ਚੰਗਾ ਮੌਸਮ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕਾਟੋ ਫੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਖੇਲਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਗੁਬਾਰਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੂਡ ਵਿਗੜਨ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਦੇਰ ਲਗਦੀ ਹੈ! ਘਰਵਾਲ਼ੀ ਜਾਂ ਦਫ਼ਤਰਵਾਲ਼ੀ ਦੀ ਇੱਕੋ ਕੌੜੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ਼ ਕਾਟੋ ਮਸੋਸ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਡਦੇ ਗੁਬਾਰੇ ਠਾਹ ਕਰ ਕੇ ਫਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਮੂਡ ਟਿਕਾਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਤੇ ਟਾਈਮ? ਟਾਈਮ ਕਿਹਦੇ ਕੋਲ਼ ਹੈ? ਮਜ਼ਹਰ ਤਿਰਮਜ਼ੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ - ਕਿਸ ਨੂੰ ਏਨਾ ਵਿਹਲ ਜੋ ਸੋਚੇ/ਰਾਤ/ਸਮੁੰਦਰ/ਅੰਬਰ/ਧਰਤੀ/ਚੰਨ ਹਵਾ ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਬਾਰੇ/ਗ਼ਮ ਦੇ ਮਾਰਿਆਂ ਬਾਰੇ?

ਸਵੇਰੇ ਸਵੱਖਤੇ ਉੱਠ ਕੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਨਿਰੀ ਜ਼ਹਿਮਤ ਹੈ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਗੱਡੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਚ ਹੀ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਥਕ-ਥਕਾ ਕੇ ਘਰ ਆਓ। ਸੌਂ ਜਾਓ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਉੱਠੋ ਤੇ ਸਾਰਾ ਹਫ਼ਤਾ ਘੜੀ ਦੀ ਸੂਈ ਵਾਂਙ ਘੁੰਮੀ ਜਾਓ। ਵੀਕਐਂਡ ਆਵੇ, ਤਾਂ ਬਿਨ-ਬੁਲਾਏ ਜਾਂ ਗਲ਼ ਪਏ ਘਰ ਆਏ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਵਾਕਫ਼ਾਂ ਦੀ ਮੂੰਹ ਰਖਣ ਦੇ ਮਾਰੇ ਆਉਭਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੋ। ਬੰਦਾ ਲਿਖੇ, ਤਾਂ ਕਦੋਂ ਲਿਖੇ?

ਆਮ ਲੋਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਾਇਰ ਲੋਕ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਮਰ ਖ਼ਿਆਮ ਦੀ ਕੁਹਜੀ ਤਸਵੀਰ ਹੋਟਲਾਂ ਸ਼ਰਾਬਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ – ਜਨਾਬ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਹੈ, ਬਗਲ ਵਿਚ ਸ਼ਬਾਬ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬ। (ਇਕ ਐਸੀ ਤਸਵੀਰ ਪਲੱਮਸਟੈੱਡ, ਲੰਡਨ ਦੇ ਸ਼ਰਾਬਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੇਖੀ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਲਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਣਾਈ ਆਖ਼ਰੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਰਦੂ ਚ ਲਿਖੇ ਖ਼ਤ ਵੀ ਦਿਖਾਏ ਸਨ।) ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਸ਼ਬਾਬ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਖ਼ਲਾਕਪ੍ਰਸਤ ਹੀ ਮਾੜਾ ਆਖੇਗਾ; ਪਰ ਉਮਰ ਖ਼ਿਆਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ, ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਪਣੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝੀ ਬੈਠੇ ਹਨ ਕਿ ਭੁੱਖ-ਨੰਗ ਦੇ ਮਾਰੇ ਲੇਖਕ ਵਧੀਆ ਸਾਹਿਤ ਰਚਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲ਼ਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ; ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਭੁੱਖਾ ਮਰਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪੈਸੇ ਚ ਖੇਲਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹਨੇ ਲਿਖਣਾ ਸਵਾਹ ਹੈ? ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਵੱਡਾ ਜਗੀਰਦਾਰ ਸੀ। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਿਕਰ-ਫ਼ਾਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੋਲਸਤੋਇ ਤੇ ਟੈਗੋਰ ਭੋਈਂ ਨਈਂ ਤੇ ਮਿਲਖਾਂ ਜੂਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਲੇਨਿਨ ਨੇ ਤੋਲਸਤੋਇ ਨੂੰ 'ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ' ਆਖਿਆ ਸੀ। ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ ਕੋਈ ਭੁੱਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਰਦਾ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਭੁੱਖਿਆਂ ਨੰਗਿਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਹੈ।

ਮੂਡ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸਹੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਲਿਖਾਰੀ ਨਾਨਕ ਦੇ ਕਹਿਣ ਵਾਂਙ ਕੁਛ ਆਖਣਾ ਕੁਛ ਸੁਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਦੇ ਤੋਲਸਤੋਇ, ਚੈਖੋਵ ਤੇ ਗੋਰਕੀ ਦੀ ਇਕੱਠਿਆਂ ਬੈਠਿਆਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੇਖੀਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮਿਲ ਬੈਠਣ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਉਥੱਲ-ਪੁਥੱਲ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਰੂਸ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਮੋੜ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ।

ਅੱਜ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਭਉਜਲ ਵਿਚ ਫਸੀ ਪਈ ਹੈ। ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਪ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੁਣ ਸਾਡੀ ਅਪਣੀ ਉਮਰ ਢਲ਼ਣ ਲੱਗਣ ਲੱਗੀ ਹੈ – 'ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਡੂੰਘੇ ਸੰਕਟ ਚ ਫਸ ਗਈ ਹੈ'। ਸਮਾਜਵਾਦ ਤਾਂ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਚਲੇ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਡਾ ਸੰਕਟ ਸਿਆਸੀ-ਸਮਾਜੀ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਾਡਾ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਜ਼ੁਲਮ-ਓ-ਤਸ਼ੱਦਦ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ਼ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਦੁਨੀਆ ਚ ਜ਼ੁਲਮ-ਤਸ਼ੱਦਦ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਤਾਂ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸਾਹਿਤ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਏਗਾ? ਇਤਾਲਵੀ ਫ਼ਿਲਮਕਾਰ ਬਾਰਤੋਲੂਚੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ੋਖ਼ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ, ਜੋ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਸਾਡੇ ਕਹਿੰਦੇ ਕਹਾਉਂਦੇ ਮਾਰਕਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। (ਇਹਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਸ਼ਹੂਰ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ – *ਦ' ਲਾਸਟ ਟੈਂਗੋ ਇਨ ਪੈਰਿਸ, ਲਿਟਲ ਬੁੱਧਾ, ਦ' ਲਾਸਟ ਐਂਪਰਰ* ਵਗ਼ੈਰਾ।)

ਵਤਨ ਬੈਠੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਲਾਇਤ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਨਕਸ਼ਾ ਬੜਾ ਸੁਹਣਾ ਹੈ। ਲੰਡਨ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਕਲਚਰ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕਲਚਰ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਵਤਨੀਆਂ ਭਾਣੇ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਕਨੇਡਾ ਅਮਰੀਕਾ ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਉਠਦੇ ਬਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ; ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਨਾਟਕ ਤੇ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਚੰਗੀਆਂ

ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਘਟੀਆ ਮਾਹੌਲ ਇਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਲਕਿਆਂ ਦਾ ਹੈ, ਓਨਾ ਪੰਜਾਬ ਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਜਾਂ ਆਖ ਲਓ ਕਿ ਇੱਕੋ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਮਾੜਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਲੈਣੇ ਹੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਹੈ।

ਹਰ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਐਸਾ ਦੌਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਹ ਦੱਬ ਕੇ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਦੇ ਕੋਲ਼ੋਂ ਕੁਛ ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕੀ ਰੀਸ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਚੰਗਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ ਜੀਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਬੜੇ ਚਿੜ੍ਹਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣਾ – ਅਸੀਂ ਹਾਲੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੀ ਸੋਚੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਰੂਦਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ ਛਪ ਕੇ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ! ਹੈਮਿੰਗਵੇ ਪਿਛਲੇ ਵਾਰੇ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਓਨ ਲਿਖਣ ਬਹਿਣਾ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਕੋਲ਼ੋਂ ਇਕ ਹਰਫ਼ ਵੀ ਨਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ। ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ। ਕੁਝ ਨਾ ਲਿਖ ਸਕਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਫ਼ੈਜ਼ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 'ਹਥਿਆਰ ਤਿਆਰ ਰਖਣ' ਦਾ ਢੰਗ।

ਮੂਡ ਬਾਰੇ ਜਿੰਨੇ ਲੇਖਕ ਓਨੀਆਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਿਲਰ ਸੜੇ ਹੋਏ ਸਿਓਆਂ ਦੀ ਬਦਬੂ ਸੁੰਘਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਕਤੀਲ ਸ਼ਿਫ਼ਾਈ ਮਾਲਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਡੰਡ ਬੈਠਕਾਂ ਕਢ ਕੇ ਲਿਖਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਹਰ ਸਾਲ ਗਰਮੀਆਂ ਚ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਜਾ ਕੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖ ਕੇ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਰੇ ਥੱਲੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਕਿਸੇ ਮਿਤ੍ਰ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਮੂਡ ਅਫ਼ੀਮ ਦੀ ਗੋਲ਼ੀ ਛਕ ਕੇ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਨਾਸਖ਼ ਨੂੰ ਪਹਿਲਵਾਨ-ਏ-ਸੁਖ਼ਨ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਸੀ ਲੇਖਕ ਹਿਉਜ਼ਮਾਨਜ਼ ਮਾਰਫ਼ੀਨ ਦਾ ਟੀਕਾ ਲਾ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੱਲ ਸਾਰੀ ਸਚੇਤ ਮਨ ਨੂੰ ਸੁਲਾਉਣ ਦੀ ਹੈ।

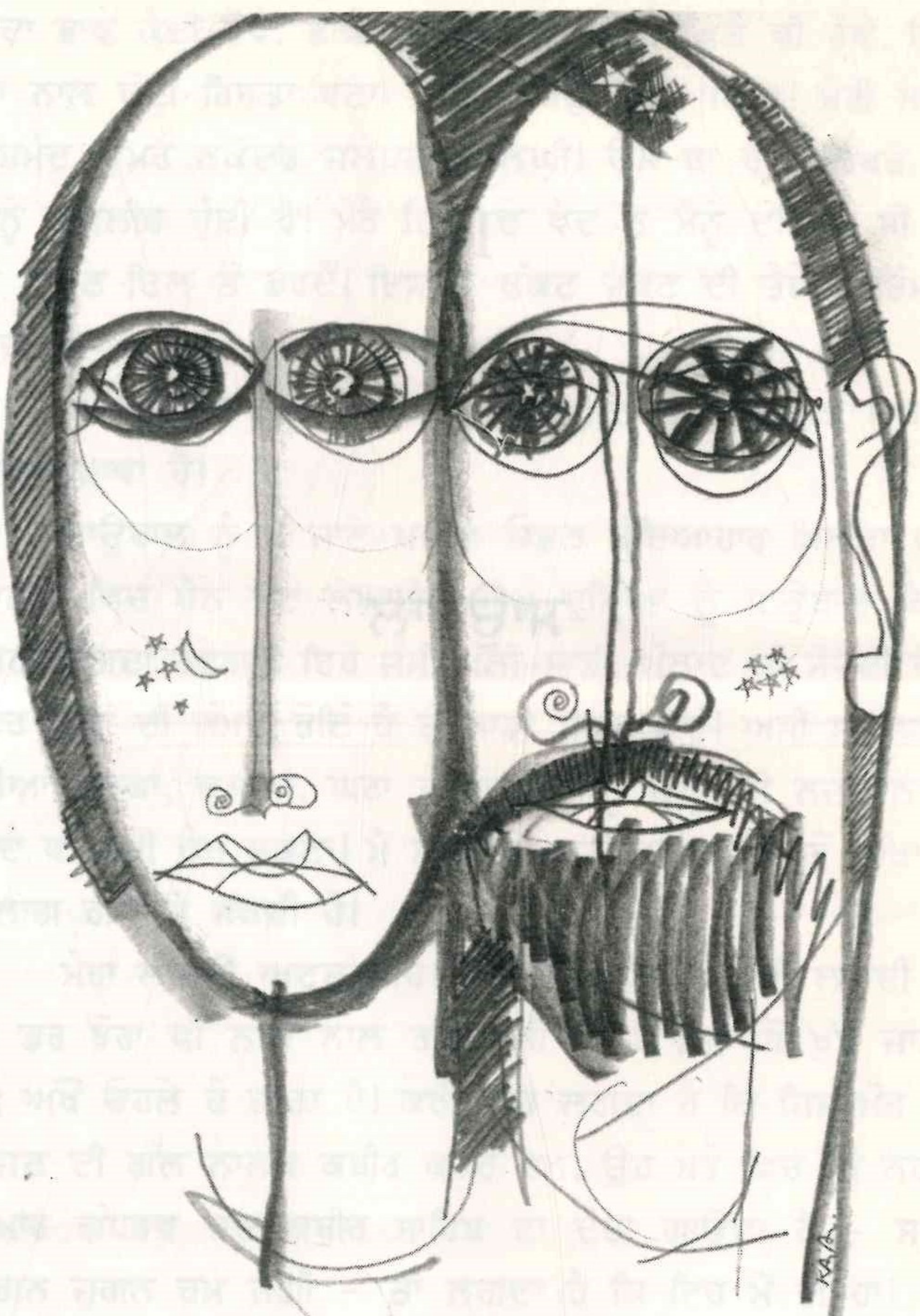

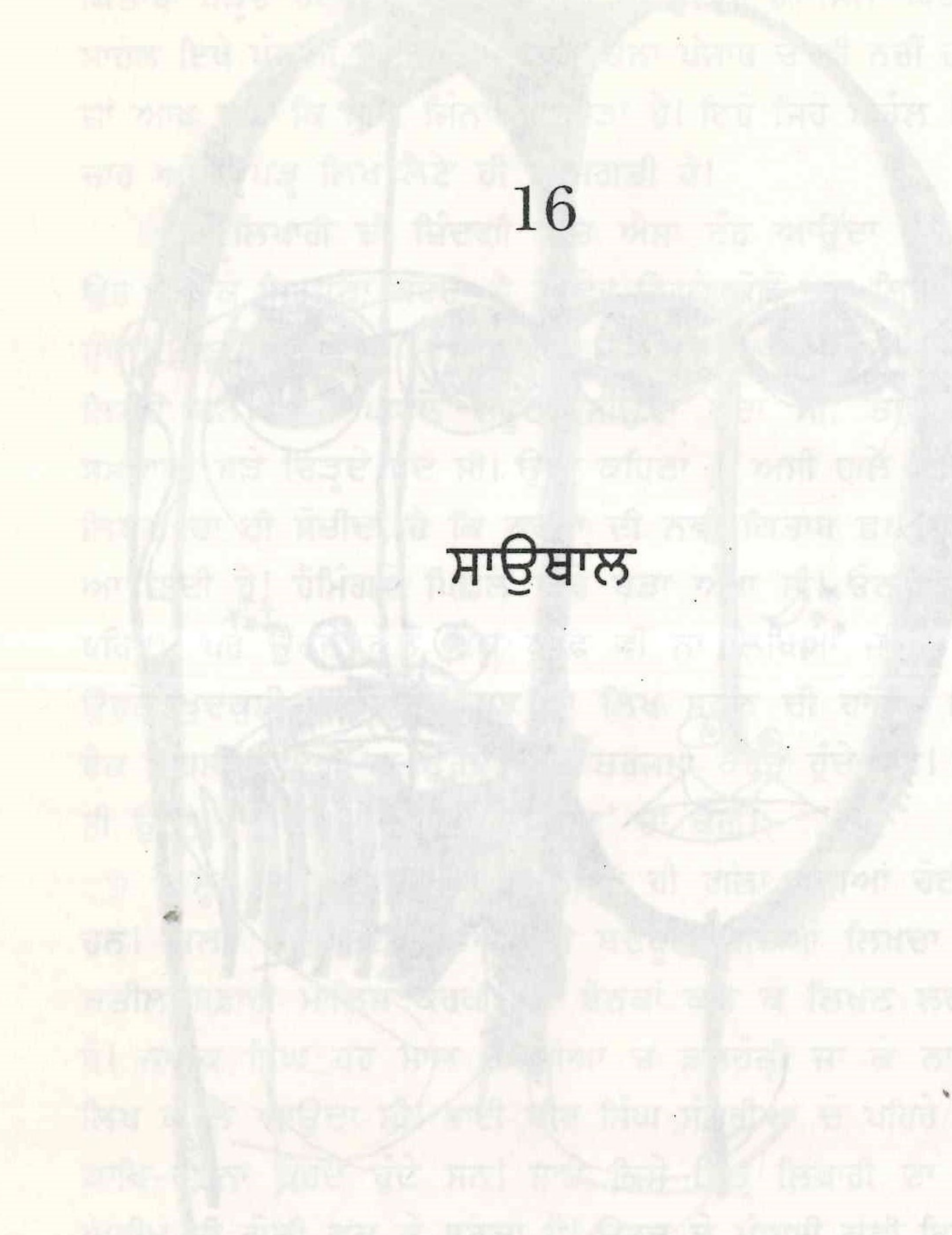

16

ਸਾਉਥਾਲ

ਬੰਦਾ ਭਾਵੇਂ ਕੈਦੀ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਆਜ਼ਾਦ; ਉਹ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਥਾਂ ਨਾਲ਼ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਾਏ ਬਗ਼ੈਰ ਜੀਉ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਹੋਸ਼ਮੰਦ ਉਮਰ ਨਕੋਦਰ ਜਲੰਧਰ ਚ ਲੰਘੀ। ਉਸ ਥਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਚ ਮੈਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੇ ਵੈਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ - ਤੂੰ ਅਪਣੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਡਰਦੈਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਢੱਕਣ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਤੇਰੇ ਚ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੈਂ ਸਾਊਥਾਲ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਹਾਂ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਮੇਰਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਘਟ ਦੁਖਾਵਾਂ ਹੈ।

ਸਾਊਥਾਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਓਭੜ ਬੰਦਿਆਂਹਾਰ ਮਿਲ਼ਦਾ ਹਾਂ। ਪਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਝਟ ਲੰਘਾਉਂਦੇ ਸਾਡੇ ਬੁੜ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਊਥਾਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੋਏਗਾ? ਇਥੇ ਜੰਮੀ ਪਲ਼ੀ-ਸਾਡੀ ਔਲਾਦ ਕੀ ਸੋਚਦੀ ਹੈ? ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੰਮਣ ਭੋਇੰ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੀ ਮਰਨ ਭੋਇੰ। ਅਸੀਂ ਸਾਊਥਾਲ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ, ਦੁਕਾਨਾਂ, ਘਰਾਂ ਤੇ ਗਲ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ਼ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਣਾ। ਮੈਂ ਸਾਊਥਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਬਾਹਰੋਂ ਦੇਖਿਆਂ ਬੇਲਾਗ ਗੱਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਲਗਾਉ ਅਣਲੱਗ ਹੈ। ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਡਰ ਝੋਰਾ ਵੀ ਨਾਲ਼ੋ ਨਾਲ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨੇ ਹੱਥੋਂ ਖੁੱਸ ਜਾਣਾ ਹੈ; ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਮੋਹ ਨੂੰ ਤੱਜਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾਨਕ ਕਬੀਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕੁਮਾਰ ਗੰਧਰਵ ਜਦ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੋਹਾ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ - ਸਾਧੋ ਜੁਗਨ ਜੁਗਨ ਹਮ ਜੋਗੀ - ਤਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।

ਮਾਰਕਸ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ: ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਾ ਕੋਈ ਦੇਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਰੈਸ਼ਟ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ: ਅਸੀਂ ਮੁਲਕ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲੇ, ਜਿਵੇਂ ਹੰਢਾਈਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਦਲੀਦੀਆਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਮਾਰਕਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤੇ ਮੁਲਕ ਬਦਲੇ। ਡਾਕ ਦਾ ਸਰਨਾਮਾ ਵੀ ਪੱਕਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਚ

'ਪਰਮਾਨੈਂਟ ਐਡਰੈੱਸ' ਜਦ ਭਰੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਕ ਪਲ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਜਾਈਦੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ – ਧੁੱਪ ਦੀ ਲੂਹੀ ਹੋਈ ਵੀਰਾਨ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜ਼ਹਿਰਮਹੁਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਅੱਕ ਉੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਅੰਬਰਾਂ 'ਚ ਗਹਿਰ ਛਾਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੈ।

ਸਾਊਥਾਲ ਜਾਂ ਲੰਡਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਕੁਝ ਇੰਜ ਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ – ਮੈਂ ਝੜੀ ਵਿਚ ਵੀਰਾਨ ਸੜਕ 'ਤੇ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਗਾਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟੇਪਾਂ ਉਲ਼ਝਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਹਨ। – ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਮੈਂ ਅਪਣੀ ਕਵਿਤਾ **ਕਿਵੇਂ ਮਿਲ਼ੇਗੀ ਮੁਕਤੀ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦਾਂ ਤੋਂ** ਵਿਚ ਲਾਹੀ ਹੈ। ਸਾਊਥਾਲ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬੰਦ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਦੇਖਣ ਵਾਲ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਰੌਡਵੇ 'ਤੇ ਮੌਤ ਵਰਗੀ ਚੁੱਪ ਛਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬੀ ਮਸਤ ਅਤੇ ਬੱਸ ਨੰਬਰ 207 ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤਾਈਂ ਤੋੜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਭਿੱਜੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਜਦ ਉਡਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਦਾਹੜੀ ਵਾਲ਼ੇ ਬੋਹੜ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਚਮਗਿੱਦੜ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਸਾਊਥਾਲ ਦਿਨੇਂ ਓਨਾ ਭਿਆਨਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਬਰੈਡਫ਼ਰਡ ਜਾਂ ਮਿਡਲੈਂਡਜ਼ ਦੇ ਕਸਬੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ – ਬੰਦ ਪਈਆਂ ਅਣਢੱਠੀਆਂ ਤੇ ਢਾਹੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ੀਆਂ ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਗਰਦ ਤੇ ਧੂੰਏਂ ਦੀ ਕਾਲਖ ਜੰਮੀ ਪਈ ਹੈ।

ਸਾਊਥਾਲ ਦੀ ਅਪਣੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਨੁਹਾਰ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਾਲ਼ੇ ਬਰੌਡਵੇ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਈਏ, ਤਾਂ ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਸਬੇ ਵਰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਬਰੌਡਵੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਛੋਟਾ ਹੈ – ਚੰਦਰੇ ਲੱਖਪਤੀ ਦੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਹੱਟੀ, ਸਾਡੇ ਗਵਾਂਢ ਨੂਰਮਹਿਲ ਦੇ ਅਰਾਈਂ ਦੀ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਹੱਟੀ, ਜਿਹਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਂ ਹੈ: ਫ਼ਰੂਟਜ਼ ਆੱਵ ਪੈਰਾਡਾਈਜ਼। ਮਹਾਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਦੁਕਾਨ, ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ

ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਮੁੰਡੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਮਰੇਡ ਆਖ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ; ਮੈਂ ਸੰਙਦੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਪੁੱਛਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣਦੇ ਨੇ?

ਬਾਕੀ, ਘਰਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਦਰਵੱਜਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਓਹੀ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਦੰਭ ਪਾਲ਼ਦੇ ਨੌਦੌਲਤੀਏ, ਜੋ ਨਵੀਂ ਨਵੀਂ ਹਾਸਲ ਹੋਈ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨਾਲ਼ ਆਫਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੇ 'ਬਰਥ ਡੇਆਂ' 'ਤੇ ਵਿਆਹਾਂ ਜਿੰਨਾ ਖ਼ਰਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਣਪੜ੍ਹ ਅੱਧਪੜ੍ਹ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮਰਗ ਦੇ ਸੱਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚ ਘਲ ਕੇ ਤੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦਿਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਨੋਖੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਨੌਦੌਲਤੀਏ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੱਚਰਪੁਣੇ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਮਾਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋ ਜਾਏ, ਪਰ ਰੂਹ ਉਹਦੀ ਕੰਗਾਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾਏ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਇਹੋ ਜਿਹਿਆਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦਾ ਭਾਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਚ ਸੋਨੇ, ਬਜਾਜੀ, ਵੀਡੀਓ ਤੇ ਚਨੇਚਾਟ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੜੀ ਵਧੀ ਹੈ। ਕੰਗਾਲ ਫ਼ਿਲਮੀ ਰਸਾਲੇ ਤੇ ਪੰਕਜ 'ਉਧਾਸ' ਦੇ ਤਵੇ ਧੜਾਧੜ ਖ਼ਰੀਦਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਗਾਹਕ ਨਹੀਂ। ਵਿਰਦੀਆਂ ਦੀ ਹੱਟੀ ਵਾਲ਼ਾ ਸੁਰਜੀਤ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ: ਹੁਣ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਵਿਕਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ਰੀਦਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਹ ਅਪਣੀਆਂ ਛਪਵਾਉਣ ਲਗ ਪਏ ਹਨ!

ਮੈਨੂੰ ਸਾਊਥਾਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਥਾਵਾਂ ਬੜੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਊਥਾਲ ਚ ਨਹਿਰ ਕੰਢੇ ਪੱਬ ਅਤੇ ਵਾਲਜ਼ ਮੀਟ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਕੋਲ਼ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਉੱਤੇ ਲੱਕੜ ਦਾ ਉੱਚਾ ਪੁਲ਼। ਲੰਡਨੋਂ ਧੁਰ ਵੇਲਜ਼ ਤਕ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ੀਆਂ 125 ਮੀਲ ਫ਼ੀ ਘੰਟਾ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵਾਲ਼ੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਬਿਨ ਖੜ੍ਹੋਇਆਂ ਸਾਊਥਾਲ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹਨ। ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਕੰਮ

ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਾਡੀਆਂ ਬੀਬੀਆਂ ਇਸ ਪੁਲ ਉੱਤੇ ਤੁਰਦਿਆਂ ਕੀ ਸੋਚਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ? ਮੈਂ ਇਹ ਪੁਲ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਪਿਆਰਾ ਏਸ ਲਈ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨੇ ਮੈਥੋਂ ਪਿਆਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖਵਾਈ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ

ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ
ਅਜ ਸੂਰਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਖਿੜਿਆ ਹੈ
ਉਹਦੀ ਮਹਿਕ ਆਖਦੀ ਹੈ –
ਬਾਹਰ ਆਓ, ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੋ।
ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਰੇਲ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪੁਲ 'ਤੇ ਜਾਵਾਂਗੇ
ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਵਾਂਗੇ
ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਲਾਂ ਹੇਠੋਂ
ਲੰਘ ਕੇ ਆਈਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ
ਅਸੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਙ ਹੈਰਾਨ ਹੋਵਾਂਗੇ
ਕਿਥੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਡੀਆਂ
ਤੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕਿਥੇ ਹਨ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਕੌਣ ਹੈ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਕੌਣ ਹੈ
ਕੌਣ ਭਾਗਾਂਭਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਬੈਠਦੇ ਹਨ
ਜੋ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ
ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ
ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ
ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਲਾਂ ਲਈ ਦੁਆ ਕਰਾਂਗੇ
ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਰੇਲ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪੁਲ 'ਤੇ ਜਾਵਾਂਗੇ

ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ
ਅੱਜ ਸੂਰਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਖਿੜਿਆ ਹੈ
ਉਹਦੀ ਮਹਿਕ ਆਖਦੀ ਹੈ –
ਬਾਹਰ ਆਓ, ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੋ॥

17

ਚਿੱਠੀਆਂ

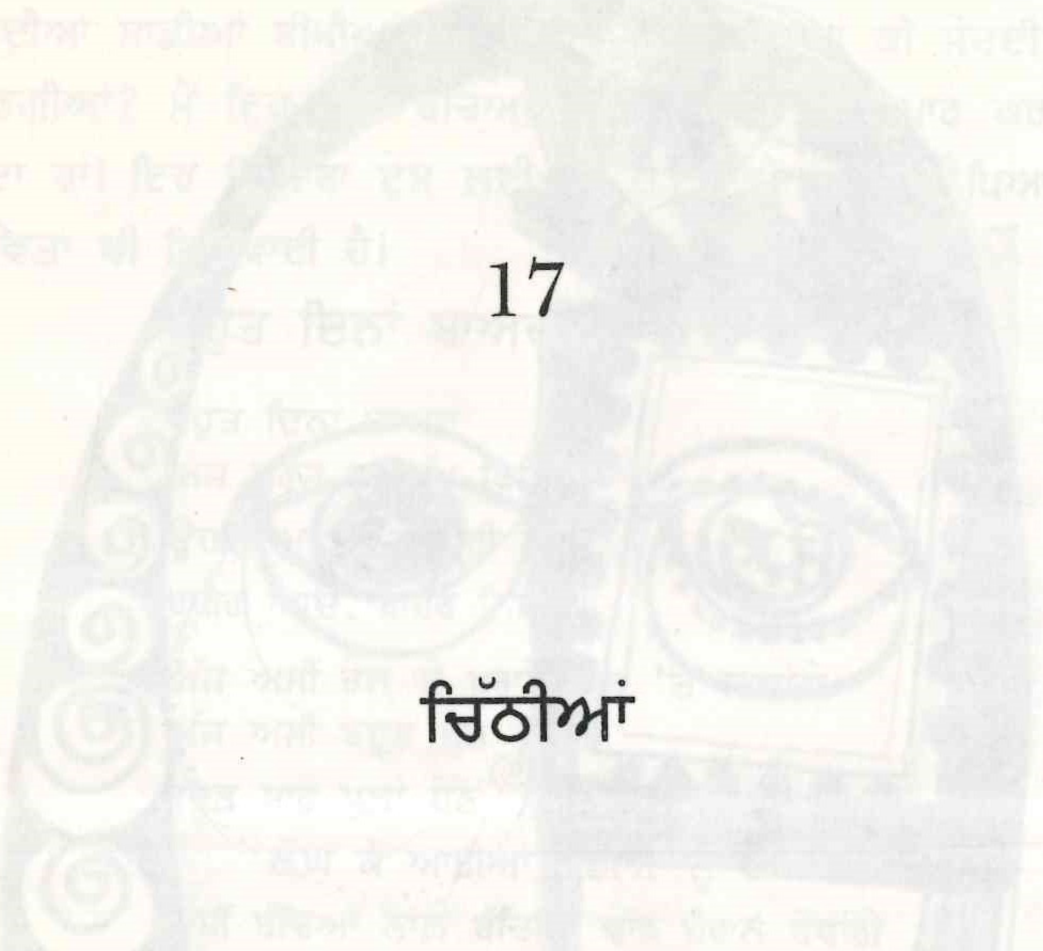

ਚਿੱਠੀ ਬੋਲਦੀ
ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਘੁੰਡੀ ਖੋਲ੍ਹਦੀ

ਕੋਈ ਪਾਗਲ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖ ਲਿਖ ਪਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਨਿਤ ਵਾਂਙ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਕੋਲ਼ ਬੈਠਾ ਕੋਈ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ - ਕਿਹਦੀ ਐ? - ਪਾਗਲ ਕਹਿੰਦਾ - ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸਦਾਂ! -ਇਸ ਪਾਗਲ ਜਿੰਨਾ ਇਕੱਲਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋਣਾ ਹੈ? ਉਹਨੂੰ ਅਪਣੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਂ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਲਿਲ੍ਹ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ। ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਸ ਸਕਦਾ ਕਿ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਗੱਲ ਇਹਨੇ ਕਦੇ ਸੁਣੀ ਹੈ? ਤੇ ਜੇ ਸੁਣੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਮਝੀ ਵੀ ਹੈ?

ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਚਿਟਿ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਹਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਭੇਜਣਾ। ਖ਼ਤ ਤੇ ਡਾਇਰੀ ਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਖ਼ਤ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਤਜੁਰਬੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚ 'ਰੌਅ' ਆਖੀਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਤੇ ਡਾਇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਲਿਖਤਾਂ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅੱਗੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ਼ ਕੀਤੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਝਿਜਕ ਬਹੁਤ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਜਾਂ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਚ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ (ਸ਼ਕਾਇਤ, ਸ਼ਿਕਵਾ ਜਾਂ ਪਿਆਰ), ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਦ-ਮੁਰਾਦੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਅਧਵਾਟੇ ਫੜੇ ਗਏ ਰੁੱਕਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਸਾਹਿਰ ਨੂੰ ਘੱਲੇ ਸੁਨੇਹੜਿਆਂ ਵਿਚ:

ਹੱਥੀਂ ਆਪਣੀਂ ਲਿਖੇ ਸੁਨੇਹੜੇ ਮੈਂ, ਹੱਥੀਂ ਆਪਣੀ ਆਪ ਵਸੂਲ ਪਾਵੀਂ।

ਕੋਈ ਕੋਈ ਖ਼ਤ ਵਸਲ ਦਾ ਪੇਸ਼ਰੌ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਦਾ

ਸੁਨੇਹੜਾ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਹੋਣਾ ਹੈ: ਮਾਰ ਜਗੀਰੋ ਗੇੜਾ ਨੀ ਮੈਂ ਓਦਰ ਗਿਆ...। ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਚ ਸੁਣੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਦੇ ਗੀਤ 'ਅੱਜ ਤੇਰਾ ਖ਼ਤ ਮਿਲ਼ਿਆ, ਹੋਈ ਜਿੰਦ ਸੱਖਣੀ ਭਰਪੂਰ' ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਰਚਨਾ 'ਸਾਜਨ ਦੇਸਿ ਵਿਦੇਸੀਅੜੇ ਸਾਨੇਹੜੇ ਦੇਦੀ' ਦੀਆਂ ਵਸਲ ਤੇ ਹਿਜਰ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਚ ਅਭੇਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਥਾਣੀਂ ਵਹਿਣ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ।

ਯਾਰ ਫ਼ਰੀਦਾ ਉਹ ਦਰਦ ਸਲਾਮਤ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯਾਰ ਮਿਲਾਏ —ਗ਼ੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ

ਮੇਰੀ ਸੇਜੜੀਐ ਆਡੰਬਰੁ ਬਣਿਆ
ਮਨਿ ਚਾਉ ਭਇਆ
ਪ੍ਰਭ ਆਵਤ ਸੁਣਿਆ —ਮਹਲਾ ੫

ਹਾਲੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭ ਦੇ ਆਵਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਸੁਣੀ ਹੈ। ਕਾਸਦ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਕੇ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਵਲੇਲ ਚ ਸੇਜ ਨਾਲ਼ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਜਦ ਪ੍ਰਭ ਨਾਲ਼ ਸੇਜ ਮਾਣੀ, ਤਾਂ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਏਗਾ ਅਤੇ ਜਿਸਮ ਤੇ ਰੂਹ 'ਤੇ ਕੀ ਬੀਤੇਗੀ?

ਖ਼ਾਬ ਥਾ ਯਾ ਖ਼ਯਾਲ ਥਾ ਕਯਾ ਥਾ?
ਹਿਜਰ ਥਾ ਯਾ ਵਿਸਾਲ ਥਾ ਕਯਾ ਥਾ? —ਮੁਸੱਫ਼ੀ

ਵਿਛੋੜਾ, ਉਡੀਕ ਤੇ ਵਸਲ ਆਪੋ ਵਿਚ ਸੰਗਲੀ ਦੇ ਕੜਿਆਂ ਵਾਂਙ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇੱਕੋ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਵਿਛੋੜਾ ਬੀਤਿਆ ਵੇਲਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਵਸਲ ਹੁਣ-ਖਿਣ ਤੇ ਉਡੀਕ

ਆਉਣ ਵਾਲ਼ਾ ਵੇਲਾ। ਇਹ ਵਾਰੀ ਵੀ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਰੂਪ ਹਮਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੀਰੇ ਦੀ ਕਣੀ ਵਾਂਙ ਠੋਸ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੌਜੂਦ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕੱਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਠੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕੇਸਰ ਛਿੜਕ ਕੇ ਅਪਣੇ ਲੋਕ ਵਸਲ ਦਾ ਰੰਗ ਭਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਖ਼ਤ ਨੂੰ ਤਾਰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਤਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅੰਤਮ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਏਲਾਨ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਕੰਨੀ ਪਾੜ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੌਨ੍ਹ ਬਰਜਰ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਮਾਨੀ ਤੇ ਜ਼ਿਹਨੀ। ਜਿਸਮਾਨੀ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਪੁਰਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਮਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੱਠਜੋੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੌਤ ਇਕਦਮ। ਜ਼ਿਹਨ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ਼। ਜਿੰਨਾ ਇਕ ਪਲ ਦਾ ਤਜਰੁਬਾ ਡੂੰਘਾ ਹੋਵੇ, ਤਜਰੁਬਾ ਓਨਾ ਹੀ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪਾਸਾ (ਡਾਇਮੈਨਸ਼ਨ) ਆਖਦੇ ਹਨ। ਦਸਵਾਂ ਦੁਆਰ ਇਹੀ ਹੈ।

ਅਜ ਰਾਤ ਇਕ ਰਾਤ ਦੀ ਰਾਤ ਜੀਅ ਕੇ
ਅਸਾਂ ਜੀਉਣ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਜੀਉ ਲਿਆ ਏ।
ਅੱਜ ਰਾਤ ਅਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਜਾਮ ਵਾਂਙੂ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੋਠਾਂ ਨੇ ਯਾਰ ਨੂੰ ਪੀ ਲਿਆ ਏ। —ਫ਼ੈਜ਼

ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਖੋਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਭੋਲ਼ਾ ਗੁਰੂ ਮੱਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ – ਨਾ ਫਿਰ ਦਿਲਗੀਰੀ ਮੈਂ, ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਸਿਹਰ ਮੇਲਾ ਦਸਤਗੀਰੀ ਨਾ।

ਤੈਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਉਡੀਕ ਖ਼ਤਾਂ ਦੀ
ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। —ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ

ਇਹ ਉਡੀਕ ਛੇਤੀ ਮੁੱਕ ਜਾਣੀ ਹੈ ਜਾਂ ਘੱਟੋਘੱਟ ਏਸੇ ਜਨਮ ਵਿਚ। ਪਰ

ਮੈਨੂੰ ਜਿਸ ਖ਼ਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੈ, ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ; ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਖ਼ਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਖ਼ਤ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਾ।

ਐਵੇਂ ਐਵੇਂ ਖ਼ਤ ਆਉਂਦੇ
ਚਿਤ ਨੂੰ ਰਤਾ ਨਾ ਭਾਉਂਦੇ।
ਇਕ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ
ਜਿਹਦੀ ਨਿਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੈ ॥ -ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ

ਯਾਰ ਹੋਣਗੇ ਮਿਲਣਗੇ ਆਪੇ, ਦਿਲ ਨੂੰ ਟਕਾਣੇ ਰਖੀਏ। ਉਮੀਦ ਸਭ ਤੋਂ ਅਖ਼ੀਰ ਚ ਮਰਦੀ ਹੈ। ਦਿਲ ਕਿਸ ਦਾਨੇ ਨੂੰ ਟਿਕਾਣੇ ਰਖਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ? ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਹਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ? ਇਹ ਕੈਸੀ ਉਡੀਕ ਹੈ?

ਮਾਹੀ ਮੈਂਡਾ ਦੂਰ ਸੁਣੀਂਦਾ
ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖ ਲਿਖ ਪਾ
ਹੋ ਤਾਰਿਆਂ ਭਰੀ ਹੈ ਰਾਤ
ਮਾਹੀ ਮੈਂਡਾ ਉੜਦਾ ਬਾਜ਼
ਹਿਕਮਤ ਨਾਲ਼ ਬੁਲਾ
ਹੋ ਤਾਰਿਆਂ ਭਰੀ ਹੈ ਰਾਤ - ਝੰਗ ਦਾ ਲੋਕਗੀਤ

ਤੁਰਕੀ ਕਵੀ ਨਾਜ਼ਮ ਹਿਕਮਤ ਨੇ ਅਪਣੀ ਅੱਧੀਓਂ ਵਧ ਉਮਰ ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ ਜਲਾਵਤਨੀ ਚ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਉਠਦਿਆਂ ਇਹਦੀ ਸਾਰੀ ਬਿਰਤੀ ਦਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਡਾਕੀਆ ਘੰਟੀ ਵਜਾਉਂਦਾ, ਇਹ ਧਾੱ ਕੇ ਦਰਾਂ ਵਲ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ। ਇਹ ਦਰਵੱਜੇ ਵਲ ਭੱਜਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁੰਡਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਰੁੱਗ ਭਰਿਆ ਗਿਆ; ਥਾਏਂ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ।

ਓਸ ਮਨਹੂਸ ਦਿਨ ਇਹਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਖ਼ਤ ਆਏ ਹੋਣਗੇ? ਕੀ ਉਹ ਖ਼ਤ ਵੀ ਆਇਆ ਹੋਏਗਾ, ਜਿਹਦੀ ਉਡੀਕ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ? ਨਾਜ਼ਮ ਦੀ ਰੁਬਾਈ ਹੈ:

ਇਕ ਦਿਨ ਆਖੇਗੀ ਕੁਦਰਤ ਮਾਂ:
ਬਸ ਕਰ ਬੱਚੇ
ਤੇਰਾ ਹਾਸਾ ਵੀ ਮੁੱਕਾ ਤੇ ਰੋਣਾ ਵੀ।
ਫੇਰ ਅਨੰਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇਗੀ
ਨਾ ਦੇਖਣ, ਨਾ ਬੋਲਣ, ਨਾ ਸੋਚਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ।

ਕੀ ਮਾਂ ਕੁਦਰਤ ਹਾਸੇ ਤੇ ਰੋਣੇ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਉਡੀਕ ਵੀ ਮੁਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਅਨੰਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਡੀਕ ਵੀ ਅਨੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ? ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ/ਜਿਥੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਉਡੀਕ ਨਾ ਹੁੰਦੀ/ਖਤ ਦੀ/ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਦੀ/ਮੌਤ ਦੀ...

ਸੌਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਨੀ ਮੈਂ ਗੁੱਡਾਂ ਫ਼ੱਲੀਆਂ
ਦੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਘੱਲੀਆਂ।

ਚਿੱਠੀ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਦੂਰੀ, ਵਿਛੋੜੇ ਤੇ ਉਡੀਕ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਣਲਿਖਿਆ ਤਰਲਾ ਤੇ ਤੌਖ਼ਲਾ ਵੀ ਕਿ ਇਹ ਵਿਥ ਤੇ ਵਿਛੋੜਾ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਹੋਰ ਨਾ ਵਧਦਾ ਜਾਏ। ਇਹ ਸ਼ਕਾਇਤ ਆਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮਿਤ੍ਰ ਪਿਆਰਾ ਤਾਂ ਉਠੰਦਿਆਂ, ਬਹੰਦਿਆਂ, ਹਸੰਦਿਆਂ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਚਿੱਠੀ ਪਾਏ ਦੋ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਖੇਚਲ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲਿਖਤੀ ਏਲਾਨ ਵੀ ਕਿ ਦੇਖ ਯਾਰ ਸੱਜਣ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਏਂ।

ਤੂੰ ਸਾਨੂੰ ਨਿਤ ਚੇਤੇ ਕਰਨਾ
ਅਸਾਂ ਭੁਲਾਂਦੇ ਜਾਣਾ... –ਮਜ਼ਹਰ ਤਿਰਮਜ਼ੀ

ਕੀ ਕੋਈ ਚਿੱਠੀ ਚ ਇੰਜ ਲਿਖ ਸਕਦੈ? ਇਹ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਦਾ ਦਿਲ ਤੋੜਨ ਵਾਲ਼ੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਰਵਾਇਤੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਨਿਤ ਚੇਤੇ ਕਰਨਾ, ਤੂੰ ਭੁਲਾਂਦੇ ਜਾਣਾ। ਸਾਰੀ ਪਿਆਰ ਕਵਿਤਾ ਚ ਇਹੀ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਿਤਰਾਂ ਲਿਖ ਕਿਤਾਬਤ ਭੇਜੀ
ਲੱਗਾ ਬਾਣ ਫਿਰਾਂ ਤੜਫੇਂਦੀ
ਤਨ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਰਹੀ ਨਾ ਮੂਲ ਏ
ਰੋ ਰੋ ਹਰਫ਼ ਪਛਾਣੀਦਾ। –ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ

ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਏਨਾ ਆਮ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੋਕ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਜਰਮਨ ਡਾਕਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਇੰਜ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ – ਵੀਡੇ ਸ਼ਰਾਈਬਨ – ਮੁੜ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੋ ਜਾਂ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਦੇ ਰਹੋ। ਘਰਾਂ, ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ, ਬੱਸ ਅੱਡਿਆਂ ’ਤੇ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਕੰਨੀਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ – ਜਾ ਕੇ ਚਿੱਠੀ ਪਾ ਦੇਈਂ। – ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਲੋਕ ਵਿਛੜਦਿਆਂ ਇਹੀ ਗੱਲ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਭਾਵਨਾ ਮੈਨੂੰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਪਾਰਵਤੀ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਪਾਈਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ। ਪਾਰਵਤੀ ਡਾਕਟਰ ਜਸਵੰਤ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰੋਂ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਪਣੀ ਪਤਨੀ ਜੀਤਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਤਾਂ ਮਿਲ਼ਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੀਤਾਂ ਆਪ ਕੀ ਲਿਖਦੀ

ਹੁੰਦੀ ਸੀ? ਮਹਾਪ੍ਰਾਣ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਸਮੋਂਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਤੇ ਮਾਇਆ ਕਿਹੜੇ ਦਿਲ ਨਾਲ਼ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੋਏਗੀ? ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਅਣਪੜ੍ਹ ਸੀ। ਅਣਪੜ੍ਹ ਤੀਵੀਂਆਂ ਨੂੰ ਪਰਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਣ ਤੇ ਰੋ ਰੋ ਹਰਫ਼ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਵੀ ਤੌਫ਼ੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਪਣੇ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਮੈਂ ਜਦ *ਫੈਕਸੂਫੀਆਂ* ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਣ ਲੱਗਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੰਗ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਕੁਝ ਚਿੱਠੀਆਂ ਅਣਪਾਈਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਫ਼ਕੇ ਦਾ ਅਪਣੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਖ਼ਤ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹਦੇ ਬਾਪ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਤ ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿੱਠੀਆਂ ਖੁੰਝ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਅਪੜ ਕੇ ਵੀ ਅਣਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰੇ ਗਏ ਰੋਜ਼ਨਬਰਗ ਜੋੜੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਮਿਸਰਾ ਹੈ:

ਇਕ ਸਹਿਕ ਸਿਕੰਦੜਾ ਖ਼ਤ ਆਇਆ
ਅੱਜ ਏਸ ਨੂੰ ਕੌਣ ਖੋਲ੍ਹੇ ਪਿਆ

ਬੜੀਆਂ ਉਡੀਕਾਂ ਮਗਰੋਂ ਸੱਜਣ ਦਾ ਸਹਿਕਦਾ ਸਿੱਕਦਾ ਖ਼ਤ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਅਮਨ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਹੈ।

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਕਵੀ ਬਿਹਾਰੀ ਦਾ ਦੋਹਾ ਹੈ:

ਕਰ ਲੈ ਚੂਮਿ ਚੜ੍ਹਾਏ ਸਿਰ, ਉਰ ਲਗਾਏ ਭੁਜ ਭੇਂਟਿ।
ਲਹਿ ਪਾਤੀ ਪਿਯ ਕੀ ਤਿਯਾ, ਬਾਂਟਤ ਧਰਤਿ ਸਮੇਟਿ॥

ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲ਼ਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕੀ ਕਰਦੀ ਹੈ - ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਹੱਥਾਂ ਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਚੁੰਮਦੀ ਹੈ, ਸਿਰ ਨਾਲ਼ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਹਿੱਕ ਨਾਲ਼ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਬਾਹਵਾਂ ਚ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਪੀਆ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਲੈ ਕੇ ਕਦੇ ਉਹ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਸਾਂਭਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਇਹੋ ਕੁਝ ਕਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਬਿਹਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਦੋਹਾ ਹੈ:

ਕਾਗਦ ਪਰ ਲਿਖਤ ਨਾ ਬਨਤ, ਕਹਤ ਸੰਦੇਸ ਲੱਜਾਤ।
ਕਹਿਹੈ ਸਭ ਤੇਰੋ ਹਿਯੋਂ, ਮੇਰੇ ਹਿਯ ਕੀ ਬਾਤ॥

ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਮੂੰਹੋਂ ਆਖਿਆਂ ਸੰਗ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਦਿਲ ਹੀ ਸਭ ਦੱਸ ਦਏਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਚ ਕੀ ਹੈ, ਯਾਨੀ ਉਸ ਕੋਲ਼ੋਂ ਹੀ ਪੁੱਛ ਲਵੀਂ।

ਕੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਲਿਖਣਜਾਚ ਵਾਲ਼ੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਫਲਾਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਫਲਾਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਿਖੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਪਤ੍ਰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਗੁਰ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਬਣਾ ਸਕਿਆ। ਕੁਝ ਗੁਰ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਚਿੱਠੀ ਸਹਿਜ ਤੇ ਆਪਮੁਹਾਰੀ ਹੋਵੇ; ਖ਼ੁਸ਼ਕੀ ਤੇ ਸ਼ੋਖ਼ੀ ਨਾ ਹੋਵੇ; ਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਅੱਤਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ; ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਨਾ ਹੋਛਾ ਮਜ਼ਾਕ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦਾ ਹੈਮਲਟ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਅਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ਼ ਸੱਚਾ ਰਹਿ - ਟੂ ਦਾਈਨ ਓਨਸੈਲਫ ਬੀ ਟਰੂ। - ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਔਰਤਾਂ ਕੋਲ਼ ਵਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਲਤੇਅਰ, ਕੀਟਸ ਤੇ ਬੂਦਲੇਅਰ ਨੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਹੁਨਰ ਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਚ ਔਰਤਾਂ ਵਾਲ਼ੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਫ਼ਰਾਂਸ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਚਿੱਠੀ ਨਿਜੀ ਜਾਂ ਇਕਬਾਲੀਆ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਕਬਾਲੀਆ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰਿਵਾਜ 1781 ਵਿਚ ਰੂਸੋ ਦੀ ਆਤਮਕਥਾ *ਕਨਫ਼ੈਸ਼ਨਜ਼* ਛਪਣ ਨਾਲ਼ ਪਿਆ ਸੀ। ਆਂਦਰੇ ਜੀਦ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਹਨੇ ਆਤਮਕਥਾ ਤੇ ਡਾਇਰੀ ਪੂਰੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ਼ ਲਿਖੀ। ਸਟੀਫ਼ਨ ਸਪੈਂਡਰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਪਣੇ ਨਿਜੀ ਸਾਹਿਤ ਕਰਕੇ ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਵਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਅਪਣੇ ਪਰਚੇ *ਨਾਗਮਣੀ* ਨਾਲ਼ ਇਕਬਾਲੀਆ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪਾਇਆ। ਸਿਆਣੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨਸਾਨੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਆਤਮਕਥਾ ਲਿਖ ਕੇ ਉਜਾਗਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਗੋਂ ਇਹਨੂੰ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ (ਕਹਾਣੀ ਨਾਵਲ) ਚ ਢਾਲਿਆਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਜਾਂ ਡਾਇਰੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਇਹ ਲਿਖਤ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਪਰ ਓਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅਮਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੂਲੀਅਸ ਫ਼ੂਚਕ, ਐਨ ਫ਼ਰੈਂਕ, ਜ਼ੋਯਾ ਜਾਂ ਤਾਨੀਆ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ਼ੋਂ ਘਟ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ਼ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਂ ਤਾਂ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕੌਮੀ ਸ਼ਾਨ ਖੁੱਸਣ ਦੇ ਝੋਰੇ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਹਨ, ਜਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਇਸ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਨਾਕਾਮ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੀਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨੇਪਾਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਕੈਦਣ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਤਰਲਾ ਹੈ – ਮੈਂ ਨੰਦਣ [ਲੰਡਨ] ਫ਼ਰਿਆਦ ਕਰਾਂਗੀ। – ਅਤੇ ਲਹੌਰ ਜੇਲ ਚੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਗਾਰ – ਅਸੀਂ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਗੋਲ਼ੀ ਮਾਰੀ ਜਾਏ। – ਇਕ ਪਾਸੇ ਚੀਕ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੈਕਾਰਾ। ਜਾਬਰਾਂ ਨੇ ਨਾ ਚੀਕ ਸੁਣੀ, ਨਾ ਵੰਗਾਰ। ਉਹ ਬੋਲ਼ੇ ਸਨ।

ਨਿਰੁਪਮਾ ਦੱਤ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ *ਫੈਸ਼ਸੂਫੀਆਂ* ਪਰਦੇਸੋਂ ਘਰ ਨੂੰ

ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਦਾ ਦੋਹਾ ਯਾਦ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਜਿਨ ਕੇ ਪੀਆ ਪਰਦੇਸ ਬਸਤ ਹੈਂ
ਲਿਖ ਲਿਖ ਭੇਜੈਂ ਪਾਤੀ।
ਮੇਰੇ ਪੀਆ ਮੇਰੇ ਹਿਯਾ ਬਸਤ ਹੈਂ
ਨ ਕਹੂੰ ਆਤੀ ਨਾ ਜਾਤੀ॥

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੀਆ ਪਰਦੇਸ ਵਸਦੇ ਹੋਣ, ਉਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖ ਲਿਖ ਪਈਆਂ ਘੱਲਣ। ਮੇਰਾ ਪੀਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਤੇ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਚਿੱਠੀ ਕਾਹਤੋਂ ਲਿਖਾਂ?

ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਪੁੱਠਾ ਲੱਲਾ; ਪਾਸ਼, ਲੰਡਨ 1987 - ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ
ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਸਵੀਰ - ਰਾਮ ਨਾਥ, 1929
ਕਵੀਓਵਾਚ - ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, 1990
ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ - ਬਾਬਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ, ਨੂਰਮਹਿਲ
1967 - ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਚੰਦਨ
ਬਾਰੀ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਔਰਤ - ਭਜਨ ਹੁੰਝਨ, 1985
ਫ਼ਰੇਮ ਕੀਤਾ ਵਕਤ - ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਚੰਦਨ, 1929
ਸ਼ਬਦ ਅੰਬੀ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ - ਖ਼ਾਨ ਗੁਨੇਰ, 2000

ਲਿਖਾਰੀ ਬਾਰੇ

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ (ਜਨਮ 1946, ਨੈਰੋਬੀ, ਕੀਨੀਆ) ਸੰਨ 1980 ਤੋਂ ਲੰਡਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨੇ ਖੱਬੀ-ਅੱਤਵਾਦੀ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਦੋ ਸਾਲ ਏਕਾਂਤ ਕੈਦ ਕੱਟੀ ਸੀ; ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਰਚੇ *ਦਸਤਾਵੇਜ਼* ਤੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ *ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਰੰਗ* ਦਾ ਅਤੇ ਤੀਹ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ/ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉਲਥਾ ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ, ਅਸਮੀਆ, ਬਾਂਗਲਾ, ਤੈਲਗੂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਤੁਰਕੀ, ਗਰੀਕ ਤੇ ਰੁਮਾਨੀਅਨ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਚਿਤੇਰੇ ਬਾਰੇ

ਖ਼ਾਨ ਗੁਨੇਰ (ਜਨਮ 1963, ਇਸਤੰਬੂਲ, ਤੁਰਕੀ) ਪਿਛਲੇ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲੰਡਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੁੱਤ ਘੜਦਾ ਹੈ, ਚਿਤਰ ਵਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸਤੰਬੂਲ, ਲੰਡਨ, ਤੋਕੀਓ, ਨੀਉਯਾਰਕ, ਪੈਰਿਸ, ਲਿਜ਼ਬਨ, ਬੋਲੋਨਾ ਤੇ ਬਰਾਤਿਸਲਾਵਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਕੰਮ ਦਿਖਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।